

9(c2)
E 754

Ф. ЕРЖСТ.

КОНТРАКТИ

КОНТРАКТОВИЙ БУДИНОК

у
К И Ї В І

ДРУГЕ

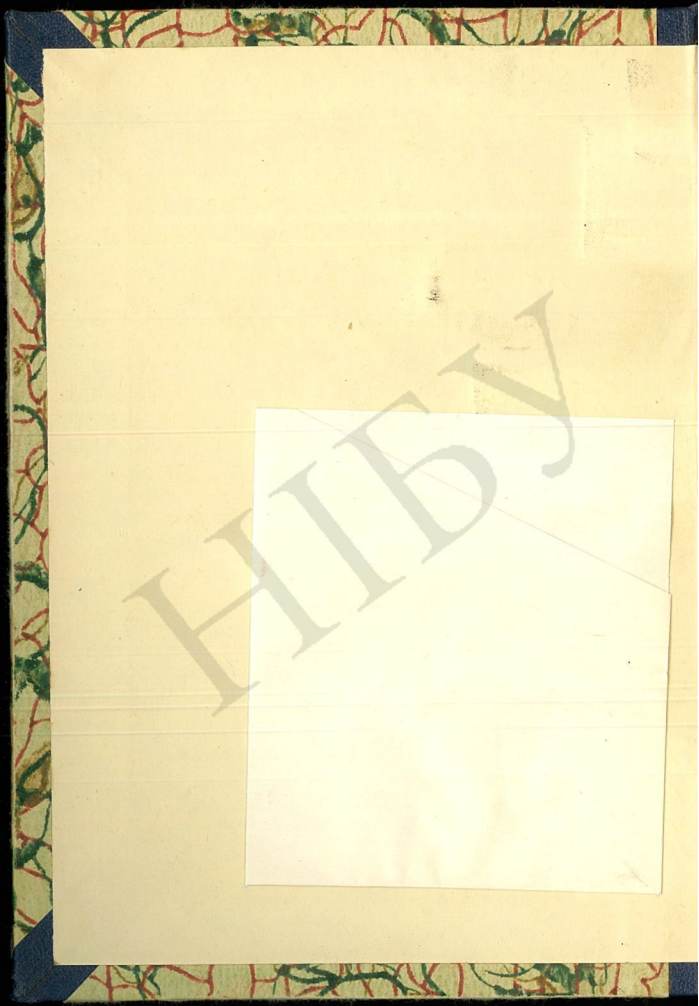
ВИДАННЯ

ВСЕУКРАЇНЬКА
АКАДЕМІЯ НАУК.

Збірник Істор.-Філолог.
Відділу, № 4.

К К Ї В

1929

сп. 1954 р.
Спец. фон.

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК.
ЗБІРНИК ІСТОР.-ФІЛОЛ. ВІДД. № 4. СТАРИЙ КИЇВ. ВИП. 1.

ФЕДІР ЕРНСТ.

9(c2)
E 754

КОНТРАКТИ

ТА

КОНТРАКТОВИЙ БУДИНОК У КИЇВІ.

1793-1923.

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ
ЕТЮД.

Державна історична
бібліотека УРСР

КИЇВ

Друкарня Всеукраїнської Академії Наук
1923.

75/70.

WS8

640

03

ВІСНИК АКАДЕМІЇ НАУК
СЕРІЯ ІСТОРИКО-ФІЛОСОФІСЬКА

СЕРІЯ ІСТОРИКО-ФІЛОСОФІСЬКА

ВІСНИК АКАДЕМІЇ НАУК

Дозволяється випустити в світ.

Неодмінний Секретар Академії, *акад. Аг. Кримський.*

Друкарня історико-філософської академії
ОТЕКА УМОВ

Друковано 1200 примірників. Зам. 58.

50

ОНТРАКТИ! Це слово для киянина — ціла картина. Лютий-місяць. Перші дні кріпкий, а далі — мокрий, брудний сніг. Майдан на Подолі, позаставлюваний рундуками з дошок. Снує густа юрба народу. Риби завдовжки на цілий сажень повиставлювано перед крамницями тут-таки на майдані. Тут димлять вафлі, тут продають «чортиків» та «тещині язики», тут цілі купи навалено нечаєвських медяників. Крамнички з талантерією та усяким дріб'язком. Настирливі вигуки крамарів — «двадцять п'ять канавертов п'ять всьо по п'ять двадцять п'ять!» Сірий від часу контрактний будинок з своїми чотирма масивними колоннами, обліпленими об'явами. Усередині — «восточні человекі», що продають шалі та пантофлі, татарин з казанським милом, білизна, уральське каміння, здоровенні купи різнобарвної мануфактури, галоші, вяземські медяники (що ніколи у Вязьмі не бували), токарські вироби сліпців та листівки у запечатаних конвертах — «только для женатых».

Не самісінький-но Поділ — всенький Київ оживає. Готелі переповнені вщерт, на Хрещатику сила-силенна люду, що ледві на тротуарах умістять-

ся, то тут, то там мальовничі постаті «контрактівичів» у польських кунтушах та високих шапках. Польський «кермаш» та балі, живий рух на біржі, в банках, в клубах, в «цукрових сферах». Це — контракти за останні роки перед світовою війною. Війна, а далі революція — поклали їм край. Україна стала ареною світової боротьби — і не за ярмарки було тут думати. Та боротьба поволі затихає, новий соціальний лад приходить на місце давнього, проблеми мирного будівництва, економічного процвітання знову висуюють на перший план. І ось, до старих міхів вливають нове вино, і контракти у 1923 році знову оживають. Знову кипить енергійним рухом старий контрактівий будинок, знову гостинно відчинені його двері, і юрба — вже інша юрба, як перед стома роками — знову вливається у нього широкою хвилею.

125 років зминуло з того часу, як уперше в Києві відбувся контрактівий ярмарок. То були часи, коли Австрія, Прусія та Росія тільки-що поділили по-між собою свіжу здобич — Польщу. Славні колись на цілу Литву та Польщу контракти — з'їзди поміщиків, банкирів та купців, що складали по-між собою умови на маєтки, кріпаків, хліб, ліс, спирт — одбувалися тоді у Львові, у Дубні на Волині, у Минську, Вильні, Новогрудку. Переказують, що на самий тільки дубенський ярмарок —

більший від усіх — з'їздилося аж до 30-тх тисяч люду. Та ось — після остаточного розбору Польщі, згідно з трактатами 1795 року — по-між Волиню, Поділлям та Галичиною прорізується австро-російський кордон. Дубно опинилось у 30-40 верстах од нового кордону. Зразу виявилася незручність нового становища. Приплив ярмаркових гостей із заходу — так що і цілком припинивсь. А до того, Дубно це було приватне володіння вельможних магнатів — князів Любомирських, що саме тоді заплутались у фінансових операціях та боргах. Отже недивниця, що й російський уряд, і торговельні кола шукають зручнішого місця, посередку краю. І ось 27 вересня 1797 року виходить «высочайший указ» Павла I — перенести, з метою поліпшити внутрішній торг, контрактний ярмарок до Київа. Новий ярмарок, що починався звичайно біля 6-8 січня, злився таким робом з давнім київським хрещенським ярмарком, встановленим ще у XVI віці привілеєм од короля Сигизмунда I.

Це мало величезне значіння для Київа й цілої країни. Пригадаймо лише собі, чим був під той час Київ — «le souvenir et l'espoir d'une grande ville» — спогадами і надією великого міста — як висловився був про нього французький посол Сегюр, що брав участь у відомій подорожі Катерини II до Таврії. Заселений міщанами та ремісниками Поділ, де серед дерев'яних будинків, хат та садів

здіймалися 20—30 мурованих та дерев'яних монастирів та церков; оточений валами та ровами, з нечисленною людністю, з церквами, монастирями та невеличкою залогою — Старий Київ. А далі — поле, гаї, яри, долини, аж до самого Печерську — окремого адміністративно-військово-духовного осередку, знову з церквами, дрібними будинками, казармами та садами. Тисяч двадцять п'ять людности усього ¹⁾.

15 січня 1798 року вперше урочисто, з церковними відправами та процесіями, відкрилися на Подолі перші контракти. Чому саме на Подолі — це цілком зрозуміло: усенький торг, більшість людности, купці та міщани, магістрат та гостинний двір — геть усе воно було тут. Що-правда, чималенький торг — отже навіть і окремий гостинний двір — знаходилися тоді на Печерську. Але надто невелика кількість приватних будівель Печерська не вмістила-б була й половину цієї маси ярмаркових гостей.

«Контракти» — пише за цю добу автор відомих споминів, Ф. Ф. Вігель, «це ніби шляхетська біржа, що на неї, у певний час року, з'їздилася шляхта за-для всяких умов, чи то, щоб покупити або продати маєтки, чи, щоб оддати капітали у позику, то-що». Та Вігель незадоволений з усього, що робив Павло І. «Для чого це? Чи не з наміром зблизити поляків з росіянами? Але як за цього панування чисто все робилося без жадної мети

самими тільки примхами — то й відповісти на це буде важко»²).

Таким робом, первісні контракти — це біржа, де поміщики, купці, банкири складають по-між собою умови та реєструють їх в урядовій установі. За місце, де записували ції контракти, одраховуючи до державної скарбниці певний відсоток — правив головний цивільний суд, що містився на Печерську. Дрібні умови (нижчі од 100 карбованців) — реєстрували у повітовому суді.

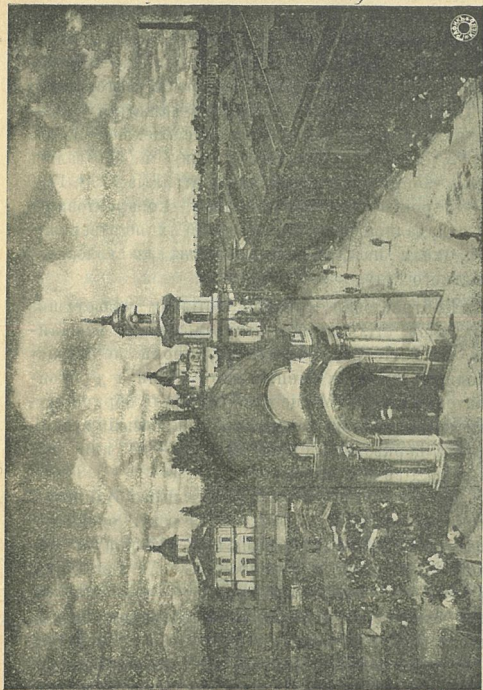
Перші київські контракти одбувались у старовинному будинку магістрату на Подолі. Спеціальний «высочайший» указ од 12 листопада 1797 року наказував: «быть собранию для контрактов в ратуше, яко доме общественном и для того приличном»³).

Ця ратуша або магістрат стояла на майдані по-між сьогочасним будинком контрактного дому і Сампсонієвим фонтаном. Великий, двохповерховий будинок, з виступом серед головного фасаду, що звернутий був до старого міського собору Успіння. Цей середній виступ, з парадними сходами провадив до сіней і оздоблений був, певно, арками. По-над ним, на терасі, що йшла на висоті другого поверху, міська музика що-дня грала зорю. Вище, на фронтоні, стояла статуя Темиди, з мечом в одній руці і з вагою в другій. Дах був високий, на три сажні заввишки, з барокковим заломом. Бічні фасади були оздоблені високими фронтонами, такими характерними для українського барокко.

Четвертий фасад був звернутий до майдану, де нині контрактовий дім. Найкращою оздобою будинку була велика («сажень у двадцять вишиною») кругла вежа, що кожен її ярус було оздоблено колоннами або пілястрами. Один із горішніх ярусів вежі було оточено галерією чи балконом, і на ньому що-півдня, грали сурмачі. Вище йшло ще кілька ярусів, які закінчувалися високим шпилем з рухомих позолочуваним російським гербом. Тут-таки знаходився і дзиґар з циферблатами на всі чотири боки, і київський герб — архистратиг Михайло, і від, як вибивали години «бил стальним копцем у кремнистую пасть змея, от чего из нее сыпались искры». Згідно з написом позолочуваними літерами довкола вежі, всенюк цюю будівлю було поставлено 1697 року ⁴).

Перед фасадом ратушу, як це звичайно у західно-європейських містах — стояв фонтан, з фігурою янгола, що тримав кухлика, з якого бігла вода. Над ним стояв навільйон-купола на чотирьох стовпах, що зберігся до наших часів під назвою Сампсоніївського фонтану (збудував його у 1750-х роках Іван Григорович-Барський ⁵). Згодом статую янгола замінив Сампсоній, що роздирав левові пащу. У народі весь фонтан звуть просто «левом».

Цілий майдан ще у XVIII віці звався ярмарковим. Тут-таки перед ратушою, одбувалися врочисті церемонії, що в них брали участь війт, бургомистри, ратмани, «товариство золоті короги», і міські цехи, в старовинному одягу і повній зброї.

Колишній магістратський (пізніше контрактовий) пляц на Подолі з фонтаном Сампсонія. Позаду Братство й гостинний двір (1809 р.):
Фот. С. Д. Аршеневського.

Усередині магістрату були помешкання для урядів, для цехів, скарбова палата, давній архів і залі, що в них влаштовувалися балі та маскаради, як напр. підчас відомої подорожі Катерини II до Таврії 1787 року⁶⁾ У льохах магістрату перховувалися міські гармати та списи цехової міліції.

У цьому-то будинку ратушу й одбувалися перші «збори і провадження» контрактів 1798, 1799 і 1800 років. Тут зустрічалися «контрактівчичі», тут складалися сами умови. Щоб їх позатверджувати, їхали на далекий Печерськ, до головного цивільного суду.

Контрактовий ярмарок остільки розворушив Київ, дав стільки прибутку місцевим мешканцям, що магістрат, очевидячки, трохи не одразу заходивсь будувати спеціального будинка для контрактівних зборів. Місце для нього було обрано тут-таки на Подолі, на теперішній Покровській вулиці, поруч з церквою Доброго Миколи — де нині подільська дівоча гімназія.

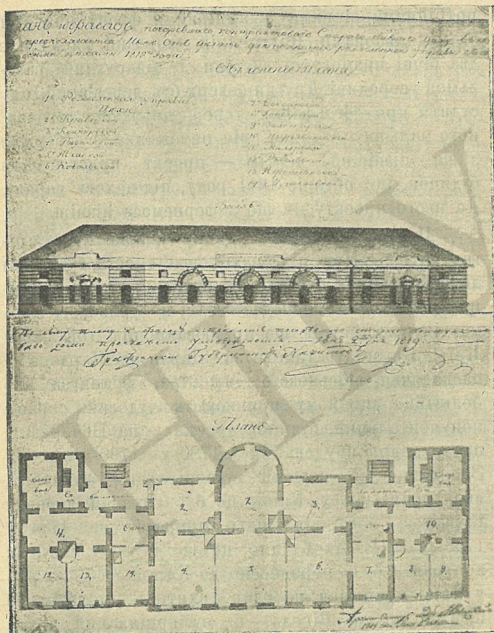
Коли саме відбулася закладка цього будинку — нам точно невідомо. Влітку 1799 року, очевидно, провадилося саме будування, бо під цей час тодішній військовий губернатор, С. А. Беклешов, порушив був питання про те, щоб розібрати на цеглу сусідню з контрактівним будинком церкву Миколи Доброго: вона пориеувалася від самої гори аж до фундаменту, і цеглу її він пропонував використати для контрактівного дому, що саме тоді

мурувавсь⁷⁾. Впродовж 1800 року цей будинок, очевидно, був закінчений, бо в грудні місяці київський магістрат клопочеться про дозвіл «собранию дворянства на контракты быть в ново-выстроенном на Подоле градском доме, с помещением там-же на сей случай канцелярии для совершения разных сделок». І справді, починаючи з 1801 року, контрактів збори відбувалися вже у новому будинку, збудованому коштом городян.

Така квапливість з боку — взагалі досить млявого київського магістрату — пояснюється, очевидно, побоюванням, щоб губерніяльна адміністрація, яка містилася, вкупі з усіма «присутственными местами», на Печерську — не перенесла туди-ж таки і контракти. Отже подоляне таким робом могли позбутися великих прибутків, що їх вони здобували від ярмаркових гостей. І ось, швидко одремонтували «по плану» шлях з Печерську на Поділ (сьогочасний Олександрівський спуск); пустили у хід яку тільки можна було аргументацію — необхідність поліпшити міські фінанси, поруйновані непідсильними тягарами; скаржилися на великі видатки — між иншим, на заведення, з «высочайшего» наказу — славетної пізніше межигірської фаянсової фабрики, яка забрала, впродовж двох років (з 1798 року) — по-над 48 тисяч карбованців і т. д. Клопоту мали бажаний успіх, і було постановлено: «отныне всякий с'езд и всякое при контрактах производство дел оставить на Подоле в сооружен-

ном от граждан здании, с присвоением приобретаемого от того дохода в пользу города». Нарешті, місту пощастило також добитися, щоб «по обстоятельству открывшегося вскоре потом неудобства и дворянству излишнего в разсужденни переезда из Подола на Печерск единственно для записки зделок в главном суде затруднения — всему контрактному производству быть в одном месте, то есть в вышеозначенном городском что на Подоле доме» 8). І отож, починаючи з 1801 року, для урядового затвердження умов призначалася своєрідна виїздна сесія головного суду, який переїзжав на Поділ у контрактний будинок і залишався тут часом веродовж цілого місяця. Тут реєструвалися «контракти, квити, публікати та інші умови». Сюди-ж-таки виїздив і повітовий суд, що затверджував умови на суми нижчі од 100 карбованців.

Отже, перший контрактний будинок у Києві було збудовано 1798—1800 р.р. на вулиці Покрова. Він зберігся до наших часів лише частинами. Нині це—нижчий поверх теперішнього будинку подільської дівочої гімназії. Через пізніші надбудови, навіть досвідчене око не визнає його поважного віку. Це продовгуватий будинок з витягненим сливе по рівній лінії фасадом; площа стіни уся чисто розбита продовжним рустуванням. Численні вікна—прямокутні, невеличкі розміром, з потрійними замками по-над перемичками. Середній виступ оздоблений трьома декоративними піварками, бічні—

Архит. Андрій Меленський, Проект перебудови старого контрактного дому в управу ремісничих цехів, 1819 року. Відділ Старого Києва при Першій Державній Музеї в Києві.

потрійними вікнами з ампірними фронтонами та медальйонами. Внутрішній, дворовий фасад має два бічні прямокутні виступи і півкруглий павільйон усередині. Другий поверх був дерев'яний, але судити про його форми тепер, не маючи тогочасного малюнку будинка, річ неможлива⁹⁾. Зберігся лише пізніший чертїж — проект пристосувати будинок, що обгорів 1811 року, під цехову управу. До цього проекту ми ще повернемося пізніш.

Про автора цього будинку можна лише здогадуватись. При цілковитій відсутности будь-якої літератури про київську архітектуру часів класицизму — ми можемо подати самі-но уривчасті відомості про майстрів, що працювали під той час у Києві. Не згадуватимемо за Шарля де-Шардона — очевидячки військового інженера, француза або бельгійця, що йому приписують чудовий, справді монументальний, будинок арсеналу на Печерську, проти лаври, збудований у 1780-х—1790-х р.р.¹⁰⁾. Здається, що перший губерніяльний архітект, який працював у Києві, це був Тихон Федорович Курбатов; його діяльність припадає на 1784—1796 роки¹¹⁾. Як бачимо, це ще до того часу, як контракти було перенесено до Києва. У 1790-х р.р. у Києві працював ще один архітект, що за нього побіжно згадує Вігель — це губерніяльний архітект Гельмерсен, або Гельмер (Helmer), як його називає історик київської лютеранської громади¹²⁾. За видатного майстра того часу треба вважати

І. Д. Яснігіна — автора чудового Троїцького собору в Калузі (1786—1819 р.р.)¹³). Яснігія стояв близько до М. Н. Кречетнікова — генерал-губернатора Київщини, Волині та Поділля у 1790—1793 роках, який знав архitekта ще з Калузі. 1791 року Кречетніков надсилав Яснігіна оглянути й одремонтувати церкву Доброго Миколи на Подолі — саме поруч з майбутнім контрактним домом — розібрану у 1799-1800 роках¹⁴). Біля 1791—92 р.р. Яснігін працював також у Чернигові — проектував іконостас Спасо-Преображенського собору¹⁵). Очевидно, Яснігінове перебування на Україні припадає на часи до збудування першого контрактного будинку. Нарешті, ми маємо ще відомості про губерніяльного архitekта Олексія Ельдезіна, що згадується біля 1802 року¹⁶). Нам відомий лише один його датований чертїж, позначений 24 січня 1799 року. «Надворньому советнику Ельдезіну» належав також ґрунт, якого було одведено на плані 1803 року на Хрещатику, на місці прибіл. теперішнього Гранд-отеля¹⁷). Таким чином, час діяльності Ельдезінової припадає якраз на час збудування контрактного будинку, і можлива річ, що контрактний будинок це й є його праця.

Чи був з нього росіянин, чи італієць з переробленим на російський лад прїзвищем (кількома роками пізніше тут згадується також італієць, — Леопольдо Карлоні) — нам невідомо. Скоріше, що перше. Можна тільки з більшою чи меншою певні-

стю гадати, що авторові контрактного дому належить також і збудування невеликого ампірного будиночку тут-таки на Покровській вулиці під числом 11 — з таким самим рустованням стін та потріпаними замками по-над перемичками вікон.

Таким чином, починаючи з січня 1801 року, контрактіві збори одбувались у ново-збудованому на Подолі будинку.

Характерно, що від самого свого початку контрактівий ярмарок у Києві має характер чисто-шляхетський, ба навіть польський. Сучасні документи рясніють виразами на взірець: «происходящих между дворянством на тех контрактах сделок», «дворянству излишнего в рассуждении переезда с Подола на Печерск затруднения», «безопасности приезжающих сюда на контракты помещиков» і т. д. і т. д. Нарешті, самі цифри, що зберіглися в офіційному листуванні того часу, досить яскраво свідчать про те саме. Шляхта правобережної України, од часів розборів Польщі і аж до теперішньої революції залишалась, як відомо, так що й цілком польська. Лівобережна Україна не дуже якимось активно виступала на контрактах. У петербурзькій «Северной Пчеле» за 1825 рік ми читаємо, що «весьма мало великороссийских и малороссийских (тоб-то лівобережних) помещиков приезжает из-за Днепра на контракты». Очевидячки, шляхта Лівобережжя економічно була зв'язана більше з

ярмарками ніженськими, роменськими, полтавськими, харківськими. Проте до Київа з'являвся всенський цвіт польської шляхти не самої лише західньої України, ба навіть Білої Русі, Литви та Польщі. Отож не диво, коли й цифри контрактних оборотів вираховуються в польських «злотих» та «грошах»¹⁸). Ще більш характерний і самий склад монети, що була в обігу на київських контрактах. Мито за затвержені умови вносили золотом, сріблом, міддю та асигнаціями. І ось, напр. 1804 року, внесено було 20.365 «голландських червінців», 15 — «цісарських» (тоб-то австрійських), 3 — угорських, 1 — польський. Та ж-таки картина і на дальші роки, при чому згадуються ще й «подвійні червінці», «срібло давньою монетою» і т. д.¹⁹). Аж тільки згодом збільшилася кількість російських паперових та металевих грешей. Їх привозили з лівого берегу «спекулятори». На грошовий курс впливала Дніпрова повідь, що одрізала «спекуляторів» од Київа²⁰).

«Одже» — пише вже цитований нами сенатор Ф. Ф. Вігель — я за дитячих своїх років став за свідка великої метаморфози. Стародавня столиця великих князів руських, яка навіть за польського панування зберіглася цілковито від польського впливу — раптом попольщилась. Протягом 1797 року кількість російських урядовців та малоросійського шляхетства почала помітно в ній зменшуватись, а число панів — в такій самій про-

8511
25726
75720
97926
640
04157
75170

порції збільшувалось». «Поміщики Лівобережжя, з яких одні служили, другі приїздили, щоби побути у Києві — покинули його сливе до єдиного. Перемога Польщі що-року збільшувалась, але й сами поляки, котрі служили у Києві з виборів, жили тут з своїми родинами тільки протягом двох місяців на рік, підчас контрактів, а іншими часами иноді одвідували свої родини по маєтках ²¹).

А ось і кілька цифр контрактових гостей. 1805 року поліціймейстер рапортував, що впродовж січня місяця 1805 року (у першій половині XIX віку контракти одбувалися звичайно по-між 7 січня і 8 лютим — часом раніше, часом пізніше — у залежності од погоди, численности з'їзду, то-що) — «в приезде состояли в г. Киеве из разных мест дворян и чиновников обоего пола 1178, служителей при них 2.979, разного звания купцов и промышленников 311, при них рабочих людей 327, а всех вообще 4.795». За 1806 рік він-таки повідомляє, що «обывателями получено за наем домов (в течение двух недель) — 29.179 рублей» ²²). Оддавати дома у найми на час контрактів це була річ така вигідна, що, наймаючи впродовж року помешкання або будинки, господар застерігав собі право — обмежувати пожилыця на час контрактів одною або двома кімнатами, а решту — наймати контрактовичам. Готелі та заїзди, котрі містилися по інших частинах міста — на цей час переїздили на Поділ.

Рух у Києві починавсь уже біля Різдва, коли починали з'їздитися купці. А в перших числах січня вже по всіх шляхах та дорогах Поділля, Волині, Київщини, Полісся—тяглися довгою низкою візки, сани, аристократичні карети в англійській упряжці, фурманки, балагули, кучи, брики, селянські сани -- усе це тяглося до Києва. «Кому-ж невідомі у нас наші славні подорожі на Київські контракти?» — пише один польський письменник (Tadeusz Padalica). — «Хто-же з нас не бився днів по п'яти чи десяти, щоби перемогти дорогу у трицять миль, пробираючися кіньми, пішки, санями та на колесах; сидючи по кілька годин у калюжі, поки з села, що лежить у кількох верствах, не прибував селянин і, за допомогою волів, не витягував воза та коней з болота»²³).

Мандрівка на контракти це було свято для обивателів Правобережжя, що засиділися по своїх маєтках. Лагодитися у дорогу починали ще задовго до початку ярмарку. Карети пристроювали на сани, так звані Гринджоли, щоби, як буває часом одлига, можна було на колесах доїхати до Києва. Численна челядь — локаї, гайдуки, гардеробниці, куховари, посуд, сила харчі — усього цього набірали із собою. Шкатулки та скриньки з червінцями, сріблом, асигнаціями, векселями і т. д. — укладалися в дорогу. Люди дивувалися з цих великих багацтв — «хоча», — як каже один сучасник, — «частенько там бувало більше бігуса та

капусти, ніж золота». Траплялося застрягнути у корчмі, або збитися з дороги, в широких українських степах, на безмежних шляхах, — де проїзжий чумақ давно вже попалив і поруччя з мостка, і придорожного стовпа. Брала з собою рушниці та собак, по дорозі полювали, а вночі, у корчмі, гуляли в карт. Їхали цілими кумпаніями, часом із десятиох саней, з верховими людьми.

Коли наближалися до Київа, дорога була вся забита, часом в два ряди, ярмарковими гістями. Мало не всі шляхи сходилися у Білій Церкві, у Василькові в-останнє спинялися на-ніч. По ярах під Київом було надто небезпечно. Рахальський, Гаркуша, Кармелюк, Тараненко чекали тут на багату здобич. Київська адміністрація і собі вживала всяких заходів, щоб запобігти таким неприємностям для панів контрактовичів. По великих шляхах од Василькова до Віти, од Віти та Білгородки до Київа, удень і вночі розїзжали козачі патрулі, «чтоб не случилось где-либо по дороге ссор, драк, или сверх чаяния и грабежа». Та й у самому Київі звичайну поліцейську сторожу підсилювали невеличкими військовими загонами—по двацять людей од роти²⁴).

І справді — часто було, що охороняти. Старожили половини минулого століття згадували, як «численні вельможні польські шляхтичі привозили з собою по кілька діжочок золота та срібла. Такі багатирі, ходючи по крамницях, мали для себе за

недостойне торгуватись і, по першому слову, не заперечуючи плотили, хоч-би яку суму були-б з них не правили за речі, що вони купували... У походах пана по магазинах звичайно за ним ходив служник з мішком срібних грошей за спиною і, з наказу панового, давав купцеві, скільки треба, не питаючи ніякої решти... Покінчивши справи, вони розпочинали низку бенкетів один од одного розкішніший та довший; отут вони справді кидали грішми... Які незлічимі витрачалися тут суми, який шум, яка гульня йшла на цьому численному, різнохарактерному з'їзді! І якого тільки народу тут не було! З яких країн не приїздили сюди! Старожили особливо пригадують фантастичні різнобарвні вбрання турків та татар, що їх тепер (у 1850-х р.р.) і не побачиш на контрактах...»²⁵).

«Всі знають — писав 1810 року кн. Ів Долго-рукий — що таке контракти: вони починаються в січні і продовжуються тижнів зо три. У цю шалену пору всі магазини та крамниці спустошуються, все розкуплять. Поляки наїзжають юрбами з усіх кінців для своїх продаж, обмінів, аренд та одкупів. З їхніх кешень посиплюються купи золота, і я бачив такі будинки, котрі неймовірний дають господареві прибуток; ось, приміром, будинок п. Спер. *), що в ньому жив тодішній прокурор, — займає його вже кілька років підчас контрактів

*) Сперанського. Ф. Е.

якась графиня Потоцька, і вона за два тижні плотить аж до 4-х тисяч карбованців; тимчасом будинок дерев'яний, і далекий од того, щоби бути великим. Мені сам мешканець за це переказував». З крамниць Долгорукого особливо вразив магазин Губарьова. «Ніщо так не дивує, як магазин Губарьова; у нього ви знайдете все, що може зачарувати найбаїдужнішого до розкошів скнаря: все виписане: шкло, порцеляна, бронзи; про дрібніці нема вже чого й казати: сюрпризи, що кращих за них немає і в Москві; усе це завелось тут одтоді, як перенесено сюди контракти. Це дуже підняло красу міста і сприяло його забудуванню. Дім для контрактів збудовано превеликий на Подолі"... 26).

Ще з більшим захопленням згадує за контракти німецький мандрівник фон-Гун у своїх «Поверхових замітках про подоріж од Москви до України». З його слів, підчас контрактів «Київ можна сміливо рівняти з Лейпцігом», себ-то з славетною лейпцігською «мессою». 27). Той-таки Гун описує й саме місто, яке тепер, завдяки контрактам, починало оздоблюватися будівлями, позаходило дерев'яні мостові, освітлення вулиць, то-що. Як він каже, на Подолі «вулиці широкі, вимощені дошками, їздити по них дуже приємно». На багатьох з цих вулиць були численні лихтарні стовпи. Відомий історик Київа початку ХІХ століття, М. Ф. Берлінський, у своєму «Краткомъ

описаніи Кіева» (вид. 1820 р.), пише, що внаслідок переведу контрактів до Київа «многие из дворян, даже иных губерний, находят выгоду и приятность жить в сем городе». ²⁸⁾

Особливо забудовується тепер район Покровської вулиці, що безпосередньо дотуляється до контрактного будинку. Ціла низка цих будинків збереглась аж до наших часів — деякі навіть трохи не в первісному своєму вигляді. Не кажучи вже за будівлі XVIII віку — церкву Покрова (1766 року, збудував її архит. І. Григорович-Барський), дзвіницю Доброго Миколи з прибудовою XVIII віку, перероблену в ампірі у 1811—1829 роках і самий контрактний будинок (дівочу гімназію) — тут мало не вся решта будівель належить до початку XIX віку: будинок Назарія Сухоти, 1804 року, де пізніше, з 1838 року, була містилася ратуша, а з 1878 р. подільська хлоп'яча гімназія (значно перебудований); церква Доброго Миколи, 1807 року (архит. Андрія Меленського); приватні будинки №№ 2, (удворі курйозний дерев'яний портик), 3, 5, 9, 11-й — за цього останнього ми вже були згадували вище (стор. 16). Насупроти давнього контрактного будинку стоїть будинок відомий під назвою «дегтярівської богадільні» — чудова ампірна будівля на два з половиною поверхи, з ефектним портиком з двох парних колони, що стоять на рустованій піварці, з дуже приємним фризом із медальйонами. От що пише 1809 року за цей будинок

директор першої київської гімназії, Я. С. Мишковський, — славетному «візитаторові» шкiл Київщини гр. Тадеушу Чацькому: «дiм Стрiльбицького це нова будiвля, ледвi минулого року закинчена, проти контрактowego дому vis-à-vis, гарний з фасаду, не дуже зручний (щоби помiстити в ньому гiмназiю) внутрiшнiм своїм розпорядком... словом, будинок збудований з метою прибуткiв од контрактowego з'їзду. Задуманi для збудування флiгiлi ще не почато будувати... Мiсце будинку Стрiльбицького перед контрактовим домом незручне через небезпеку для учнiв ходити у класи пiдчас контрактiв коли тут нагромаджуються конi та екипажи ²⁹).

В зв'язку з жвавим контрактовим торгом перебувало також i збудування нового гостинного двору, бо попереднiй, збудований у 1760-х роках проти Воскресенської церкви архитектом Григоровичем-Барським — вже не задовольняв своїм призначенню ³⁰). Приводом збудувати новий двiр була пожежа 1809 року, коли бiля собору Успiння погорiло аж до 300 крамниць. I ось на майданi перед ратушою, по-мiж собором та братським монастирем одбулася 1809 року закладка великого прямокутного у планi, з внутрiшнiм подвiр'ям гостинного двору. Згiдно з «высочайше апробованим» 1809 року планом, з боку братського монастиря повинен був мiститися «ряд железной», з боку ратушу та фонтану Самсонiя — «ряд пушной и хол-

щевой», до собору — «ряд овощной», до нин. Олександрівської вулиці — «ряд шелковой и сунонной»³¹). Проект цього будинку належав певно міському архитектові Меленському. Гостинний двір зберігсь аж до наших часів, та, на жаль, через недбайливість міської управи, знадвору він цілковито зіпсований перебудовами: кожен крамар перероблював свою частину фасаду, як йому подобалось. Тільки всередині дворища, що до нього проводять чотири арки з замками, ще можна почувати його колишню архитектуру — з ефектним суцільним рустуванням мурів.

Давній контрактовий будинок правив не тільки за місце, де одбувалися власне контрактові збори, але й для «присутствия» головного та повітового суду та реєстрації умов. Тут-таки, у головній залі, одбувалися підчас контрактів, або й инакшого часу — балі, «редути», маскаради, бенкетети, вистави, концерти. За тодішні (біля 1801 року) контрактові балі оповідає Вігель:

«На балях, які двічі на тиждень давалися за гроші у контрактовому будинку, тоб-то у біржевій залі, багато (поляків) надумалися з'являтись у народньому вбранні і навіть танцювати мазурку у шапках; вони напивалися п'яні, ображали й гадали, що настав знову час їх грубій сваволі. Молоді армійські старшини, які з початком панування Олександра I теж стали себе почувати вільніше, почали заступатися за себе, за дам та за знайо-

мих; звідціля виникали страшенні сварки, які звичайно кінчалися тим, що поляків виштовхували геть. На щастя, до дуелів ніколи не доходило. Феньш (ген.-губернатор), натурально, стояв за поляків і старшин садовив під арешт. Але їх було багато, і обурені поляки, оголосивши, що кинуть Їздити на контрактіві балі, коли тих не виженуть, додержали свого слова, та не могли вони стримати своїх дружин та дочок, які ні-за-що були-б не відмовились од приємности танцювати з меткими москаліками. Так поле битви і тут залишилося за росіянами. На свій сором мушу повинитися, що в глибині души я був за поляків — по-перше, як за тих, що їх перемогли, по-друге як за людей, котрих я вважав за більш освічених».

Починалися балі «польським», далі йшли контраданси, менуети, аллеманд. «На цих балях можна було бачити й українську метелицю, і голубця, і козачка. Танцювали і по-російськи, і по-циганськи, як хто міг. Кінчали алагреком, який був ніщо инакше, як нивішвій, сливе покійний, гросфатер»³²).

А ось подаємо опис одного з київських урочистих свят 1802 року, яке закінчилося бенькетом та ілюмінацією у контрактівому будинку. Київський магістрат, який жив, починаючи від XVI віку, за магдебурзьким правом, дуже дорожив своїми старовинними привілеями та правами. Олександр I, посівши російський престол, у початку 1802 року затвердив стародавні права Київа. Отож з цієї на-

годи й одбулося врочисте свято, списане у «Московських Вѣдомостяхъ» за 1802 рік (№ 35).

Розпочалася церемонія зборами усієї адміністрації на Подолі у будинку магістрату 16 лютого 1802 року. Далі відбувся на чолі з комендантом, урочистий похід до міського собору, з стріляниною з гармат. «По дорозі до собору, по обидва боки стояли всі 15 цехів міщан з належною своєю зброєю, з їх начальниками та корунгвами... Перед грамотою йшли у парадному вбранні, з шаблями на-голо, по три в ряд, усі почесні, так звані рейєстрові городяне. Далі несли штандарти та золотий магістратський прапор, і грала міська духова музика...» Далі вийт з депутатами, комендант, урядовці, члени магістрату, почесні городяне; урочиста відправа у соборі, дзвонять у всі дзвони стріляють з гармат. З церкви, таким-же порядком, переносять грамоту назад до магістрату, «щоб зберігати її, вкупі з іншими, в окремому ковчезі». — «Обіденний стіл цього дня був накритий на 112 кувертів у новозбудованому контрактному домі, куди з церкви, згідно з попереднім запроханням прибули... (список почесних гостей). Підчас «пиття» та заздравних тостів «з гармат, що поставлені були проти того дому на горі Андріївській, учинено 150 вистрелів; увечері-ж контрактний будинок, магістрат, Андріївська церква, що стоїть на горі проти контрактного будинку, були ілюміновані, і ціле місто освітлене; перед контрактним

домом, де був баль і вечеря, поставлені були ілюміновані щити з вензловими іменнями... і прозорими відповідними малюнками. Баль затягнувся до 2-ої години ночі, а за вечерею... удруге з гармат, що стояли на Андріївській горі, почали знову стріляти. Таке у місті святкування, з балями і церемоніями, тяглося три дні з день у день; при чому ріжного стану городян та інших міських обивателів частували відповідним чином коштами магістрату...»³³). На пам'ять про ції події було збудовано чудову колонну, що стоїть і нині по-над хрещатицьким джерелом, там, де хрещатицька долина виходить до Дніпра. Автором цього «пам'ятника хрещення» був мабуть чи не той-же таки Ельдевін.

Несподіванно над Подолом скоїлося страшенне лихо — одна з найважчих у тисячелітньому житті Київа катастроф. 9 липня 1811 року занялася хата одного шевця на березі Дніпра. Вогонь за короткий час охопив весь Поділ, обернув у попіл 1240 дворів, три монастирі, 11 мурованих церков, 8 дерев'яних, крамниці, склади, гостинний двір, ратушу з її старовинним архівом — а разом з ними і наш контрактний будинок³⁴).

Ця страшна катастрофа викликала радикальні зміни у всьому зовнішньому вигляді Подолу. Міський архітект Меленський виробив був цілком нового, «высочайше» затвердженого у Петербурзі плана міста. Замість вулиць, що радіально, нерівними лініями, розходилися од центрального

майдану магістрату, гостинного двору, собору і братства з академією на всі боки — весь Поділ було переплановано на прями прямокутники, які «регулярно», по-військовому, розбили мальовниче місто і надали йому того нудного, казенного вигляду, який мають трохи не всі міста Росії. І тільки заледві якийсь десяток мурованих будинків, котрі уціліли до нас од до-пожежного часу й здебільшого стоять у глибині садиби, косо до нинішньої вулиці — ще нагадують за колишній порядок домів. Усім мешканцям було видано, замість попередніх, змінені ґрунти, видавалися також і готові, казенні проекти домів. Саму кількість будівель було значно зменшено. Низку будівель, що уціліли від пожежі — тепер було розкидано. Остаточне впорядкування Подолу, за таких умов, затяглося аж на цілі десятиліття і, напр., дзвіницю Успенського собору, збудовану Барським 1772 року, що опинилася тепер посеред майдану — було знесено вже у 1830-х роках³⁵).

1817 року кн. Долгорукий, одвідавши Поділ, пише: «усю цю частину наново упорядковано і пожежа сприяла її окрасі. Вулиці розбито значно правильніше, доми побудовано в порядку і за гарними рисунками, скрізь витримано потрібні віддалені».

Коли Київ швидко оправивсь од пожежної катастрофи, то це в значній мірі через контракти. Єсть відомості (правда, пізніші) — що пожежа

1811 року не вплинула на великий контрактний з'їзд наступного року; господарі домів, що зупіли, брали за них, впродовж року, величезні суми, які дали їм змогу побудувати згодом нові, кращі будівлі»³⁶).

І це, не вважаючи на важкий бурхливий час, коли Наполеон готував свій похід на Росію, коли польський нарід хвилювався, сподіваючися близької волі і відродження Речі Посполитої. Саме контракти були місцем з'їзду керівників польського руху найблизчих країн. Авжеж недарма затурбувався був міністр поліції, вимагаючи суворо стежити, як поведуть себе обивателі, а особливо контрактівичі. І хоча назверха, по відомостях поліції, «соблюдалась благоприсгойность», як на контрактах, так і в театрі — виявилось, що чимало польських діячів бере участь у підготовленні повстання; низку поляків та чужинців було вислано за-кордон, а «візитатора» Тадеуша Чацького — до Харкова³⁷).

Де саме одбувалися контрактні збори у 1812 — 1816 роках — нам невідомо. Давній контрактний будинок, що його горішній, дерев'яний поверх згорів, певно стояв деякий час порожній та й самий будинок було очевидно визнано за невідповідний великому значінню контрактів. Згідно з «высочайше апробованым» планом 1812 року, магістратський майдан набув зовсім инакшого вигляду. На давньому місті залишилися тільки братство з академією, гостинний двір та Самсонієвський фонтан.

По обидва боки від гостинного двору тепер призначено було два великі, прямокутні майдани. Будинок магістрату, що стояв посеред одного з цих майданів (теперішнього контрактового), очевидно, остільки був зіпсований, що його вирішено було розібрати. Та можлива річ також, що він просто не відповідав новому планові Подолу і художньому смакові часів класицизму — подібно до того, як 1809 року були розібрані «щити со старинным украшением» на успенському соборі — «для приличного вида». Цеглою з магістратського будинку вирішено було будувати новий контрактовий дім. Що будинок ратушу справді мабуть не так вже й постраждав — підтверджується й тим, що зцілили окремі його окраси. Так, статуя Теміди, двохголовий орел і архистратиг Михайло довгий час зберігалися в останнього в'їта, Кисілівського, у його будинку на тому-ж-таки майдані (пізніше будинок Шварцмана — праворуч од контрактового дому). На місці пожежі знайдено було дві гармати, що їх датовано 1371 роком (!), незвичайної довжини цівку рушниці та 600 списів цехової міліції. Архистратиг Михайло, «обрезанный і без всякой механики», був прироблений до фронту пізнішої міської думи — колись дім Назарія Сухоти, що за нього ми були згадували вище (стор. 23). «Засипані льохи колишнього магістратського дому заховали ще частину глибокого свого фундаменту і можуть дати доволі матеріялу для майбутніх антик-

варів» — зауважує Закревський³⁸). І тільки значно пізніше, як Теміда, так і Михайло знайшли собі, нарешті, після довгих блукань, відповідне місце у відділі Старого Київа при Першому Державному Музеї у Київі.

При тій новій, грандіозній перебудові Подолу та цілого Київа, що провадилася після пожежі, попередній контрактний будинок, що стояв навіть не в центрі, а на бічній покровській (або добромикольській) вулиці, було визнано за невідповідний новим завданням. Урядові сфери, через велике значіння контрактного ярмарку, звернули на нього серйозну увагу. 13 грудня 1815 року сенат видав навіть спеціальні правила «для успішнейшого и способнейшого производства дел контрактной комиссии в Киеве»³⁹). І ось, на новому, регулярному плані Київа вирішено було збудувати грандіозний будинок контрактного дому на великому майдані колишнього магістрату, якому надали тепер форму прямокутника. Будівлею мав закінчуватися майдан з боку, що лежав насупроти гостинного двору. Наскільки це завдання вважалось за важливе, видно з того, що проекта цього було замовлено видатним петербурзьким архитектам.

Очевидячки, попередю проекта нового контрактного будинка було доручено відомому петербурзькому будівничому Вас. Петр. Стасову. Він будував на той час дуже багато й у самому Петербурзі, і у Царському (тепер Дитячому) селі, Петергофі,

Ораніенбаумі, Москві та на провінції. Що-правда, Стасова (народ. 1769, помер 1848) не можна порівнювати з найкращими із його російських сучасників — Вороніхіним, Захаровим чи Россі. А втім, його праці над внутрішнім оздобленням покоїв Олександра I та Марії Федоровни у великім Царськосельськім палаці, перебудови у Таврійськім палаці, Преображенський собор у Петербурзі з огорожею (1828), Троїцький собор в Ізмайловськім полку (1827 — 1835), внутрішнє оздоблення собору Смольного монастиря, роботи у Зимовому палаці 1838 — 39 років та ще сила інших — виявляють видатного, з великим смаком, майстра⁴⁰). Та й на Україні будував Стасов чимало. Йому належить проект перебудови величезного потьомкінського палацу в Катеринославі для будинку урядових установ 1811 року; того-ж-таки року він був призначений на академіка за проект «монумента воинам, павшим под Полтавою» (не був виконаний; чудову нинішню колонну збудував Тома де-Томон). Г. К. Лукомський приписує Стасову собор у Чугуїві, провіантські склади з доричною колоннадою у Катеринославі, садибу Голубових у маєтку Олександрівці на Катеринославщині, і низку будівель у військових оселях Чугуїва та Печеніг (тюрми, манежі, шпиталі, казарми, тощо),⁴¹). Нарешті, Стасову належить також роля, що їй досі не було зазначено в історично-художній літературі — пріоритет у справі утворення в

Росії «російського стилю». 1828 року він спроектував для Київа — побудовану почасти на давніх фундаментах — нову Десятинну церкву у «русько-візантійським» стилі — важку, незграбну будівлю, котра анічогісінько спільного ані з Київом, ані з Візантією, не має ⁴²). Отже, не К. Тон, а Стасов був піонером у тій справі, що привела до таких сумних наслідків — особливо для України.

Проект контрактового будинку для Київа, що належить Стасову, це гарна класична будова — яка безумовно давала-би ефектне закінчення великому ярмарковому майданові. Великий двохповерховий корпус з простими, спокійними наличниками вікон і виразно нарисованим восьмиколонним портиком — був розрахований на центральне місце на майдані. Колонни — іонічного ордеру. До трьох вхідних дверей веде одкритий під'їзд та широкі, парадні сходи на кілька східців. Вікна нижчого поверху обрямовані рустуванням. Обік великого будинку — ліворуч та праворуч — два одноповерхові флігелі — з чудовими внутрішніми портиками — на взірець античних храмів «in antis» — з чотирьох доричних колонн та двома такими самими, як у головному будинкові, вікнами з рустами та замками. Ефектна чавунна решітка об'єднує центральний, великий корпус з бічними ⁴³).

Мабуть, доводиться пожаліти, що цей проект так і залишився лише на папері. Він був-би дав чудове закінчення контрактовому майданові, утво-

рив-би закінчений архітектурний ансамбль — оточений з усіх боків такими самими ампірними будівлями. Очевидячки, проект цей не задовольнив вищих сфер.

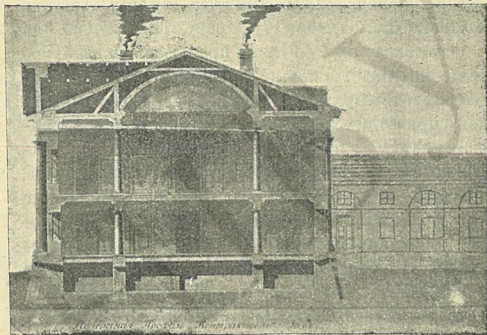
Щасливіший од Стасова, був англієць Вільям Гесті. Гесті (William Hastie, народ. біля 1763 р., помер 1832), архітект-інженір, вступив на російську службу 1783 року. Після того, як Росія підбила під себе Крим, працював він особливо багато на півдні України і в Криму. Таврійським губерніяльним архітектором будиши, побудував він цілу низку приватних мурованих будівель, а також церков. Велика заслуга Гесті, це його обміри славетного бахчисарайського палацу кримських ханів, пороблені 1798 року і незаміними тепер за-для реконструкції старовинного палацу, його службових помешкань та низки інших кримських будівель ⁴⁴). Приблизно починаючи з 1806 року, Гесті працює вже у Петербурзі і у Царському селі під началом Стасова. Про найостанніші його роботи є згадка приблизно біля 1819 року.

Отож йому, Гестієві тому, й належить проект теперішнього контрактового будинку у Києві.

У Відділі Старого Києва при Київському Першому Державному Музеї переховуються його оригінальні чертежи східнього (продовжнього) фасаду і поперечного розрізу будинка. На превеликий жаль, бракує переднього та західнього фасадів і планів. Не пощастило нам також розшукати й саму

справу про збудування контрактного будинку в Києві ⁴⁵).

Проект архитекта Гесті— величня двохповерхова, продовгувата будівля. Середню частину продовжнього фасаду на проекті займає портик з шістьох

Архит. Вільям Гесті. Проект контрактного дому в Києві. 1817 р. Розріз. Відділ Старого Києва при Першій Державній Музеї в Києві.

півколонн з фронтоном, фриз його оздоблено тригліфами. Стіни першого поверху розбиті рустикою, яка наче віяло заламується над перемичками прямокутних вікон. Розріз будинку подає внутрішню структуру двох поверхів, причому низчий поверх

має продовгувату залю, що її стеля спочиває на низьких, доричних колоннах, які одділяють головну, середню частину залі од бічних, продовжніх коридорів. Другий поверх має, подібно до першого, таку-ж таки велику залю з бічними коридорами, які одділені від залі низкою струнких колонн. Заля завітчується півовальним в розрізі склепінням та балюстрадаю на хорах. Біля коротких боків залі — двері з гарним наличником, по боках — красовитого рисунку кахльові груби з урнами.

Чертежи Гестієві проливають цілком нове світло на нашу будівлю. Очевидячки, це не випадок, що зберігся тільки продовжній фасад. Можлива річ, що на Гестієву думку фасад по Межигірській вулиці, то був головний. Це доводять двері у шостиколоннім портику, з східцями і під'їздом, з великим фронтомом і т. д. Бічні, короткі фасади мали свої окремі портики з фронтонами. Безперечно, будівлю цю виконував у Києві вже инакший майстер (мабуть чи не Меленський), і то з значними змінами — адже тут-таки, поруч з Гестієвими проектами заховався чертіж Меленського. Там ми вже не знаходимо даху над фронтомом заднього фасаду (на Спаській вулиці), окрім того, в даху прироблено півкруглі вікна.

Першого чертежа помічено написом про «височайше» затвердження — 25 січня 1817 року. Але безумовно будувати почали раніше — наприкінці 1817 року будинок був вже закінчений, причому

всьоке будування коштувало містові 130.500 карбованців. У січні 1918 року в ньому вже одбулися перші контракти ⁴⁶).

На одному з планів забудування Подолу після пожежі — який, треба гадати, належить до кінця 2-го десятиліття XIX віку — на ярмарковому майдані нанесено контрактний будинок на його теперішньому місці. Ліворуч, по фасаду косянтинівської вулиці (відповідно до того-ж-таки контрактного будинка) накреслено будинок поштової контори. По-між обома будівлями, в осередку закінчення майдану — передбачається збудувати новий будинок для магістрату. Усі три утворюють разом ніби нерівнобічну трапецію з косим (відносно лінії Спаської вулиці) фасадом. Відповідно до цієї лінії (проведеної паралельно фасадіві гостинного двору), і самі будівлі відрізняються довжиною — найдовшій — це контрактний будинок, магістрат — коротчий од нього, але найкоротча з усіх — поштова контора. Ця лінія пояснює й те, чому передній фасад теперішнього контрактного будинку поставлено косо до його бічних мурів.

Всі три проєктовані будівлі об'єднуються якоюсь довгою будівлею, по тому-ж-таки фасаду проти гостинного двору. Треба гадати, що це мали бути якісь торгові ряди з галеріями, що були-б зв'язали передні фасади згаданих будинків. На це проливає світло один із згаданих Гестієвих проєктів — розріз контрактного будинка. На ньому, перпен-

дікулярно до продовжнього фасаду — накреслено одноповерхову галерію з аркатурою.

Та всі ці проекти не пощастило здійснити. Контрактовий будинок лишивсь самотній, без будівель, які разом з ним повинні були утворити один суцільний ансамбль. І глядач мимоволі дивується, для чого так самотньо, з боку майдана, а не посередині, стоїть оце будинок?

Пізніше, у 1820-х—1830-х роках, замість нездійснених будівель магістрату та поштової контори, було — по лініях тої-ж-таки нерівнобічної трапеції — збудовано дерев'яні ряди крамниць — наче новий гостинний двір, оздоблений арками, рустами та іншими ампірними прикрасами.

Найкраща частина контрактового будинку це, безперечно, його фасад, котрий звернено до межигірської вулиці (на бік Дніпра) — суворий, простий, з шістьма масивними тосканськими півколоннами та рустуванням першого поверху. Західній фасад, що йому відповідає, має замість півколонн — пілястри. Відсутні нині фронтони продовжніх фасадів — мабуть вони й не були виконані згідно з проектом. Непогано виконано і задній фасад. Найслабша частина, це, безумовно, передній фасад, з занадто важким, чотирьохколонним портиком тосканського ордеру. Що-правда, на пропорції будинку вплинув ґрунт майдана, що напевно піднявся за ціле століття. Та в цілому, цей будинок можна собі уявляти тільки як частину вели-

кого ансамблю. Инакше не зрозуміло, для чого-ж на великому, порожньому місці, ця вузька, довгаста форма, цей скромний, до всього ще й косо поставлений портик?

Минувши кілька східців, через колонни та невеличкий проріз дверей, глядач входить у середину будинку. Продовгасті сіни, чи вестибюль, ведуть в залю першого поверху, з низькою стелею, що її підтримували колись, як видно на чертежі, доричні колонни — нині, на жаль, перероблені на важкі, чотириохгранчасті стовпи. Тут, у сінях, бокових покоях та залі розташовувалося звичайно аж до 60 крамниць і магазинів та буфет. Праворуч од входу у сіни, вздовж стіни, яка всередині утворює півколо, підводилися дерев'яні (пізніше перебудовані) сходи на другий поверх. Не можна сказати, щоби цю завдачу збудувати сходи було блискуче розв'язано, хоча й можливо, що й цю частину будівлі було попсовано, коли проекта Гесті виконували в Києві. У сінях та світлицях горішнього поверху розміщалися ще два магазини та 15 крамниць, поки відвідувач не входив у головну залю — місце контракткових зборів. Вона ще й тепер збереглася в загальних рисах. Так само як зала першого поверху, вона йде у всю ширину будинку. Ряди колонн виділяють собою великий, середній прямокутник, залишаючи по боках вздовж продовжніх фасадів будівлі, ніби одкриті коридори чи галерії. По-над короткими боками залі, з обох

боків — хори для музики. Колонни, зібрані парами, струнки, з недавніми коринтськими капітелями, які чомусь, як у барокових церквах, оздоблені головками янголів. Тимчасом на проекті Гесті колонни мають скромні, низькі капітелі з гірляндами — в дусі Людовика XVI. За залом, ще далі, колись містилося «присутствие», а згодом — ресторація.

Пізніші архівні дані дають нам спромогу судити і про фарбу стін. Біля 1834 року будинок вже «пришел в безобразный вид», і з наказу ген.-губ. Левашова, його ремонтував міський архітект Станзані. Надвірні стіни тоді малювалися жовтою охрою, колонни, фриз, гзимси і т. д. — лишалися білі. Дах пофарбували у червоний колір, навколо його йшли білі балясини «в роде галерей». Рями вікон та тумби тротуара малювалися жовтою фарбою. Є також згадка про балюстради «горішнього та нижнього Ганків»; можлива річ, що портик головного фасаду мав на другому поверсі, як у поміщицьких домах, окремих балкон. Нарешті, усередині — будинок було помальовано переважно у білий колір. Тільки деякі світлиці були «подкрашенны», одна у зелений, друга — у жовтий, третя — у рожевий, четверта — у оранжевий колір. Полиці для крамниць розмальовувалися «під колір червоного дерева».

Головна горішня зала, «де підчас контрактів буває баль», мала 3 люстри з безліччю скла, мі-

дяні, цінові та дерев'яні свічники, 48 мідяних ламп, великі цінові лихтарі, «24 герлянди с трубками», багато лав (деякі з них були пообивані червоним сукном), стільці, пообивані ситцем. Пізніше ще докупили «33 пары кинкетов, и к оным 34 медных бляшки», свічки воскові та лойові, і «амбре для очищення воздуха». Окрім того, спорадично згадуються «поставка фортепианов, поставка статуй», то-що ⁴⁷).

Збереглися й списки купців, що наймали помешкання у контрактовому будинку, напр. 1835 року. Кого тільки тут немає! «Иностранец Перард с перчатками и кожами», тувльські зброяри, польські ювілери, німець-оптик з Петербургу, черевики з Бердичіва, «бухарець Давлят Шахмаратов с платками и шальями», київський майстер з годинниками, московська галантерея, ніжинський грек з тютюном, мануфактура з Богородську та Єльця, книгар Францишек Щепанський, «волынскої губернии автор Яков Лех», «Епчалло Водовствея с книгами», картини «минского жителя Якова Карканова» та пруського підданця Батиста Нервози; киянин Рибальський з іконами, «австрийский подданный Кон с хемическими вещами», «из Венгрии Газ с вином», «Василий Степанович Еж, киевский художник, с разными токарскими и механическими вещами», бухарець нижегородської губернії Ексан Абдул Керимов з шальями, і «черниговскої губернии местечка Почапа княгини Варвары Репниной с соломянными шляпками».

Особливо багато крамарів з Бердичіва (шкурятині вироби, ювілерні речі, тютюн, галантерея), «бухарців» та казанських татар з хустками та шалями. Сучасники пригадують також, за найкращої доби розвитку контрактів, — 1830-і—1840-і

Контрактний майдан у Києві.

Посередині Сампсоній, ліворуч контрактний будинок, праворуч — шматочок гостинного двору. В глибині — будинок Кисілівського, пізніше Шварцмана (пофарбований у два тони).

З давньої фотографії. Збірка Ф. Л. Ернста.

роки — фірми Фраже, Норблена та Вернера з сріблом, Морсікані — з кольоровими літографіями, Міклашевського — з славетною волокитинською порцеляною ⁴⁸), Губкіна з масивним сріблом, тультські

самовари, черкеські вироби, діаманти, книгарню Літова. На горішньому поверсі з'являвся що-року італієць з картинами та естампами, магазин Гайдуківа виставляв елегантні туалети, і т. д.

Цілий майдан навколо контрактового будинка був також заповнений крамницями. У домі Кисілівського, що заховався до наших часів, праворуч од контрактового будинку*), містився аристократичний магазин бердичівського мільйонера Шафнагля, з різними рарітетами, табатирками з музикою, старовинними картинами, бронзами, скульптурою, кристалем, порцеляною, старовиною, міхами, індійськими шаллями. У тому-ж-таки будинку містилася ще ціла низка магазинів. Страшенну силу закордонних річей привозили переважно з Бердичіва, який здавна славився своєю торгівлею та контрабандою, що ховалася по величезних підземних ходах міста. 1851 року, по дорозі до Петербургу, сюди заїхав якийсь голландець, що торгував тут картинами голландської школи.

Усенька сила контрактових магазинів, окрім будинку Кисілівського, розміщувалась у гостинному дворі, всіх сусідніх приватних будинках та спеціально побудованих балаганах на ярмарковому майдані. Крамниці торгували так, що частенько випродували всенький свій крам без рештки. Бакалійна крамниця уторговувала аж до 10 тисяч карбованців асигнаціями у день, за

*) Пізніше—мануфактурний магазин Шварцмана; згорів 1919 року, але стіни уціліли.

найом дома на 7 кімнат заробляли по 2¹/₂ тисячі карбованців ас., за такий самий будинок з крамницями — 7 тис. карб. 49). Серед річей торгу велике значіння мала, між иншим, порцеляна та фаянсовий посуд. Безперечно, мали тут свої магазини не тільки фабрики Міклашевського, але й Київо-Межигірська, що її розцвіт припадає саме на 1830 — 1840 роки, мабуть також і фабрики Корець, Баранівка (на Волині) та инш. Із закордонного краму, як каже кореспондент «Москвитянина», привозили більш азійського краму, як європейського. Чужинці з'являлись у Київ трохи не з цілої Європи — Австрії, Прусії, Великобританії, Італії, Швейцарії, Саксонії, Баварії, Вюртембергу, Данії, Ганноверу, Сардинії, Греції... Найбільше було з Австрії — од 50 до 80 людей. Весь майдан контрактного будинка був густо забудований дерев'яними балаганами, рундуками, крамничками, позаставлюваний рядами візків, бричок, карет, між ними — колись популярні на Україні «brosmanówki» — екіпажи, що їх виробляв Бросман в Галичині, з написом «Wien». Балагани з комедіянтами, фіглярями, фокусниками, то-що.

Велику ролю на київських контрактах — і це свідчить за величеньку культуру краю — відігравали книгарні. Багато з них згодом зовсім осіли в Києві — напр. Глюксберг, Завадзький з Вильни, Вольф з Петербургу, Оргельбранд з Варшави. І. Крашевський каже, що «коли тут (тоб-то на кон-

трактах) продавалось багато цукерків, то будь-що-будь на другому місці були книжки». До того-ж, у книгарні Глюксберґа було в звичаї записувати свої адреси, щоб повідомляти знайомих. У Шафнагля приймалася передплата на різні видання, як напр. «Biblioteka Warszawska» то-що ⁵⁰).

Тут-таки недалечко знаходилася й славетна ресторація Беллота. Він-бо, отой Беллот, на час контрактів переїздив у Київ з Бердичіва. У Беллота гуляла геть уся «ярмаркова гуляща молодь» — поміщицькі синочки, що сипали грішми, співали арфистки. Тут одбувалися справжні вакханалії, вино лялося рікою, переводили десятки тисяч карбованців та цілісінькі маетки. «Балагули» — як звали тоді гультяїв з «золотої молоді» — склали навіть на честь Беллотову польську пісню. Друга ресторація — Monsieur Grilli — славилася своїм оркестром.

Не самісінький головний майдан — цілий Поділ підчас контрактів аж клекотів життям та рухом. Всі вулиці та майдани заляті юрбами народу, скрізь посуваються що-найріжноманітніші екипажи, чути балачки та галас на всіх мовах. Скрізь великопанські виїзди, жидівські балагули, російські візники. Кінні жандарми у блискучих касках стежать за порядком. Дика метушня коло взвозу од царського саду до Подолу. Цей взвіз або спуск з його продовженням до контрактowego будинку (сьогочасна олександрівська вулиця) за

1830-х років був єдиною вулицею у Києві, яка була виbrukована камінням і через те в народі звалася «мостовою». Решта вулиць мала або дерев'яні помости або зовсім нічого⁵¹). «Біля самісінького в'їзду на Поділ — читаємо ми опис сучасника у «Москвитянині» — ледві ви з'їдете з олександрівської гори, ви побачите страшенну силу різних екіпажів, переважно нетичанок, які мимоволі спинилися од натиску факторів, що юрбою оточили екіпаж і пропонують свої послуги, щоб підшукати помешкання для приїзжих панів. Звуки польські, руські, німецькі — без перерви сипляться у цій різнобарвній юрбі, весь час чути поміж факторами свару та лайку; але до вашого вуха доходить тільки незрозумілий поривистий гомін та голосне гудіння; часом його перебиває різкий звук батога та торохкотіння елегантного екіпажу, що шикарно прилинув вулицею. Фактор навіть гаразд не умовившись, не давши проїзжому й подумати, раптом стрибає на передок екіпажа, швидко примушує фурмана гнати коней і показує йому дорогу то словами, то руками. Окрім факторів, по вулицях Подолу трапляються і інші пастки-засідки для приїзжих — це розіслані домовласниками хлопці та дівчинки. Згідно з інструкцією догадливих хазяїнів, вони закликають панів, що їдуть, підбігають до екіпажу і пропонують помешкання з усім потрібним. Ці, досить курйозні лови на поляків бувають часом надзвичайно успішні... Трохи

не кожен будинок на Подолі буває зайнятий ярмарковичами... За будинок на 5—6 кімнат, дивлячись яка обстановка, беруть од 200 аж до 500 карбованців сріблом; за дві або навіть за одну світлицю, зважаючи, як її обмебльовано, беруть од 30 до 80 рублів сріблом... З 15-го січня кияне починають переселятися на тісні квартирі; у двох-трьох невеличких кімнатах тулиться часом родина з 10-х душ і навіть більше. Решту, одзволені покої наймають. А як найбільше наїзжає на контракти поляків, цеє імення зробилося вже трафаретно-спільним для всіх приїзжих; ось чому, часом трапляється, що запитавши в якомусь домі: «чи єсть у вас поляки?» — чуєш відповідь «єсть!» — «звідки?» — «З Тули!»⁵²).

Всі артерії міста пульсують тепер у напрямку до контрактного будинка. Заля контрактова — це «серце Подолу» — як каже польський письменник Крашевський. До знайомих масивних колонн цього будинка тягнеться тепер все і вся.

«З тих колонн звертаються до сіятельних і вельможних панів п. Флері-дантист і фабрикант патентованого карміну, що ніколи не псується; пан Жорго пропонує нове, пахнуче мило і фарбу, щоб чорнити сиве волосся; п. Матіас, власник одеколону і албанського тютюну, і т. д. А скільки панів, що пропонують свої послуги громадянству з малпами, мопсами, білим ведмедем, горобцем, який розв'язує що-найважчі арифметичні завдачі; далі

великий концерт Ліпінського; далі музична вечірка, яких обмаль, або жид, що грає на дерев'яну гармошку, далі опера Вебера, водевіль пана Скрибе; повідомлення з кухні п. Чоко; свіжі вустриці, сардельки; далі оповістка про нову енциклопедію, гербовник, житія святих; далі досвідчена гардеробниця, фурман, що шукає посади і т. д. Двері контрактового будинку також пообліплювані карточками на чверть або півчверті аркушу; то оповіщення до шановного громадянства п.п. Шафнагля, братів Квакрів, Мюллера, Зільберштейна та інших з поясненням про незвичайно помірні ціни на їхній крам та порадою поспішитися з купівлею». — Це — з виленської «Русалки» 1838 року⁵³).

«Контрактовий будинок підчас контрактів одіграє ролю біржі; в ньому сходяться од 9 до 3 години зранку, а потім від 5 до 9 вечора, сходяться всі, кому треба і кому не треба; юрба, натовп, тіснота страшенна, задуха несосвітенна. У контрактовому будинку геть усі найкращі крамниці ріжноманітного, чепурного краму, у контрактовому будинку артисти дають концерти, у контрактовому будинку бувають балі та маскаради з усіма блискучими вигодами, у контрактовому будинку ви побачите геть усіх, кого тільки забажаєте...»⁵⁴).

А ось, що ми читаємо у петербурзькій газеті «Съверная Пчела» за 1825 рік.

«Щоби дійти туди, треба продератися крізь страшений натовп народу, крізь силу-силенну

різноманітних екіпажів, саней, бричок та візків, при звуках фіглярських сурм та літавр, під гомін та вигуки візників, жандармів: одно слово, треба пропихатися крізь усенький ярмарковий натовп. Будинок великий та гарний, на великому майдані, він править за місце зустрічів усієї тутешньої шляхти, місце усіх знайомств, справ, проектів та розваг. Сила людей товчеться зраня до ночі навколо цього будинку та біля входу під колонадою. Військова варта та багато одягнений швайцар охороняють вхід та не пускають туди простого народу (sic!).

Велика зала зборів знаходиться на першому поверсі; вона може вмістити біля трьох тисяч люду. Стіни її покриті галантерійним крамом, виробами з срібла, бронзи та криці, що блищать зо всіх боків. Дві низькі середніх стовпів пообставлювані шафами з книжками, бурштином та дрібним крамом; амбразури дверей та вікон покриті різнокольоровими оголошеннями, що з них і половини ніхто не прочитає. Або у Києві немає друкарні *), або немає підприємця, щоб видавати контрактову газету, на зразок німецьких *Intelligenzblätter* або міських вістей, адже вони були-б дуже корисні для місцевих мешканців. За великою залю міститься Судова Палата, а по боках інші залі та гостинні кімнати. Горішній поверх присвячений

*) Єсть, і навіть дуже добра, недавно полагоджена та поповнена. (Прим. вид. „Съверная Пчела“).

мистецтвам: увечері тут одбуваються концерти та балі, удень продають картини, естампи, книжки ріжними мовами, фізичні інструменти та машини, а коли треба, тут-таки нашвидкуруч улаштовують невеличкий театр: одно слово, контрактний будинок, підчас цього ярмарку, це київський Пале-Рояль, ба навіть, коли порівняти його що до розмірів з паризьким, він переважає цей останній кількістю людей. Слыве кожний приходиться сюди в своїй справі і кожний поспішається швидче її закінчити за той короткий час, що одбуваються контракти. Я бачив ріжні сходки купців, шляхетські вибори та багато численних зборів, але не пам'ятаю, щоби знайшов будь-де більш ріжноматнітного руху та швидкості у ділах, як у залі контрактів. Цікаво для людини, що не заклопотана ніякими справами, гуляти по-між гуртками заможних та небагатих поміщиків, урядовців, ріжних купців та банкрутів, дивитися на їхні обличчя, які раз-у-раз міняються, та хуткий рух, прислухатися до торгів, суперечок, загроз, скарт: це дуже легко, бо всі вони примушені розмовляти по-між собою голосно, щоби чути один одного серед такого страшного галаса».

А далі — мальовнича картина, як «візний» або «судовий герольд у Польщі» — трубним гласом подає до загального відому, що та чи инша людина це банкрут, звичайно, поміщик, який протринькав свій маєток, при чому саме ім'я банкрута часом вимовляють несподівано незрозуміло. Там «гайду-

ки» котять через залю у судову палату діжки з срібними карбованцями, щоби передати їх кредиторів. Біля дверей залі меткий крамар пропонує за дешеву ціну підроблені «античні медалі», справжні Брежетові годинники, справжні турецькі янтари до чубуків, англійські бритви з російським написом «Лондон» і т. п.

— «Я пішов нагору», — пише далі той-таки кореспондент, «де пані Ванденберг, колишня акторка Петербурзького театру, виставляла перед громадянством французьку пієсу, разом з бувшим актором Вальдоським. Наші провінціяли, які у всьому люблять природу, вирішили, що слухати цілу пієсу це річ неприродня і порозходилися перед кінцем вистави. Я зробив так само і пішов до великого театру, де того дня виставляли «Русалку»...

... «Другого дня я пішов на концерт, у (контрактову) залю, яка була свідком тріумфів славетних талантів, як Лафон, Ромберг, Анжеліка Каталані та інші. — Що-року приїздить сюди найкращі віртуози. Цього дня грав славетний скрипач Ліпінський. Місцева публіка вже чула гру Ліпінського, але з інтересом зібралася цього вечора, щоби побачити його успіхи після повороту з Італії, куди він їздив, щоби почути, як грає славнозвісний нинішній віртуоз Паганіні.

... У цій самій залі, після концертів, бувають балі, що на них з'їздяться найвельможніші особи обох полів. Окрім того, на ці балі наїздять з усіх

околиць багато матушок з дорослими доньками, через те збирається чимало й молодих людей, і час минає дуже весело. Польські або полонези, які у великому світі — це ні що інше, як променад під музику у такт або навіть і не в такт—тут ще почасти зберегли свою стародавню форму. Я бачив, як поважні пані та вусаті сармати у кунтушах танцювали польський з присіданнями і рушили далі тихим, розміреним кроком, човгаючи ногами. Юнацтво у мазурках та краков'яках танцює якось національно і незвичайно зручно. Цього важко навчитися у що-найкращих танцмейстерів. На ці танки тут велика мода.

Красунь у Києві сила, не тільки серед вельможних панів, але й по-між простими міськими обивательками. Історія оповідає, що Київ за старих часів був те саме для польського витязя Болеслава, що Капуа для Ганвібала. Живовидячки, легенда справедлива, коли й досі краса наче спадщина передається до нащадків»⁵⁵).

Перебування на київських контрактах характеризувалося одним словом — «ярмаркувати» («jarmarkować»). «Це визначає—пише Олександр Єловіцький— і купувати, і продавати, і веселитись, і гуляти, і танцювати, і одружитися, і виграти, і програти— що кому до шмиги. На контрактах молоді шляхетські паничі проходили школу громадського виховання — «edukacja towarzyska» — по-

дібно до того, як загальну освіту вони одержували у кременецькому лицейі, або (після 1834 року) — у київському університеті. Студенти київського університету одігравали почесну роль на всіх контрактних балах, про їхню зручність та гарні манери висловлюються з великою похвалою свідки тих часів. Матримоніальні справи відогравали також велику роль на контрактах — мамаші вивозили у світ своїх дочок, і надії їхні частенько мали жаданий успіх — гожих цанн, як і контрактіві товари, розбирали швидко.

На балах того часу блищала низка красунь, що їхні імення з захопленням переказують сучасники. Страшенно псували громадське життя стилі відносини по-між польською та україно-російською шляхтою, що особливо були загострилися перед подіями 1812, 1831 та 1863 років. У 1803-х роках ген.-губ. Левашов поробив був усеньких заходів, щоб взаємно зблизити ції ворожі табори та добитися якось їх послідовної асиміляції. Жіночі туалети блищали нечуваною розкішшю, на частування, квітки, то-що витрачали шалені гроші. Ярмаркова гуляня особливо яскраво виявлялась у гулянці в карти — гуляли рішуче скрізь і на великі суми; найазартніші грачі були з російських військових. Чимало спеціально-ярмаркових шулерів наїздило під цей час у Київ. «Виїхати з контрактів було далеко важче, ніж зібратися туди... Можна сказати, що Варшава танцювала, Краків моливсь, Львів кохавсь,

Вильна полювала, а Старий Київ гуляв у карт і, через те, перед відродженням університету, забувся, що він призначений Богом та людьми бути столицею всеславянства»⁵⁶).

Один з найазартніших грачів у карти це був славетний піяніст Лист, що був одвідав контракти 1847 року. Переказують, що заробляючи з своїх концертів у Києві колосальні гроші, Лист того-ж таки дня переводив їх за зеленим столом. Називали також імення одного київського студента, а в Немирові — одного «сіятельного шулера», які нажили од Листа шалені суми.

Про перебування Листа на київських контрактах збереглася характерна анекдота. Якийсь невідомий німецький скрипник, простуючи до Києва на контракти, давав по дорозі концерта в Немирові. Та публіки зібралось послухати того концерту усього трое люду, але їй тії пришили по даремних квитках. «Не вразившись на таку невдачу, — пише автор цих споминів, М. К. Чалий — нікому невідомий скрипник рішився дати концерта в Києві: найнято було контрактову залю, надруковано афіші, запалено свічки але... на концерт явився один тільки Лист, — і то тому, що здобув запрохання від самого концертанта. З жалю до німця, великий піяніст запросив його до себе і загадав йому грати в присутности своїх гостей; а далі, кинувши на таблетку асигнацію у сто карбованців, ласкавий хазяїн обійшов вельможних панів і зібрав

од них порядну суму на користь артиста. Оддаючи йому гроші, він порадив йому ніколи більше не давати концертів»⁵⁷).

Театр та концерти взагалі відігравали на контрактах надзвичайно видатну роль. Словіцький свідчить, що не один шляхтич, перед тим як спитається за ціни на маєтки та хліб, питає чи єсть Ліпінський; його розривали на шматки — один на обід, другий на вечір, то-що. Скрипник Ліпінський був улюбленець публіки, і за концерти його з захопленням переказують сучасники.

Можна не збільшуючи сказати, що в історії київського театру контракти відіграли роль справді-таки величезну. Справді — коли у XVII та першій половині XVIII віку Київ, у царині театрального мистецтва, належало мабуть чи не найперше місце для цілої України та Росії — то біля кінця XVIII в. під впливом централізаційної політики одтягувати культурні сили на північ — театральна справа в Києві цілком занепала. Згідно з офіційними даними 1797 року виявилось, що з «публичных увеселений и позорищ» тут були тільки: театр у флігелі царського палацу та «редута» (щось ніби клуб) у міському будинку на Печерську, «в котором италианец представлял на стене тень один раз и концерт игран один раз». І театр і редута давали дуже незначний річний прибуток⁵⁸). І тільки, відколи до Києва було перенесено контракти, збудували справжнього великого постійного театра на

теперішньому майдані 3-го Інтернаціоналу, (б. царському) там, де нині стоїть будинок європейського готелю. Це була велика, гарна будівля з ампірними портиками, побудована (з дерева) магістратом у 1801—1803 роках. Спочатку низка польських антрепренерів тримала тут свої трупи, пізніше поміщик Ширай, великий amator театру. Вистави підчас контрактів йшли переважно по-польському, а в звичайний час — здебільшого мовою українською. 1810 року кн. Долгорукий писав за нього: «театр хоча і єсть у Києві, і знадвору гарний і великий, та, за браком артистів, в ньому ніхто не грає. На самі-но контракти наїждає якоесь ріжноплеменне зборище штукарів та щось виставляє; роскіш, марнотратство більш, як смак до театру, його наповнюють». У 1820-х роках у цьому-ж-таки театрі виступала українсько-російська трупа Штейна, яка грала також у Харкові та Полтаві, у її складі був і славнозвісний пізніше артиста-кріпак М. С. Щепкін. 1821 року він виступав у Києві навіть з самостійною антрепризою. Щепкін і пізніше (1843 р.), в zenіті своєї слави, грав у цьому театрі, причому особливо сподобався киянам в українських піесах ⁵⁹). Пізніше вища адміністрація почала «насаждать» і російські вистави, а Левашов виписав навіть з Парижу французьку трупу, щоби підчас загострених польсько-російських взаємовідносин після повстання 1831 року якось налагодити спільне громадське життя.

Про одну з контрактних вистав згадує кореспондент «Сѣверной Пчелы» 1825 року. «Театр величенький, артисти ярмаркові — поляки. Вони підчас контрактів грають польські пієси, а потім, для киян, грають по-русьькому. — Коли всі артисти розмовляють такою українсько-русьькою мовою, як сьогоднішня Русалка у ролі Московки, — то я не заздрю киянам у таких зразках красномовства. — Окрім того, великий годинник посеред сцени (чого я не бачив ані в одному театрі), у самий розпал декламації та співу, розбив всеньке очарування голосним своїм боем»...⁶⁰).

1823 року тут йшла «новая опера на мало-русскомъ нарѣчїи, въ 2-хъ дѣйствїяхъ со многими явленїями, подъ названїемъ «Українка или волшебный замокъ», яку ставили часто і пізніше мішаною україно-польською мовою, далі «Елена или розбойники на Украинѣ», де фігурували Гонта та гайдамаки і т. д. Збереглися і деякі колоритні назви пієс, як напр. «Абелліно або страшний бандит венеціанський», «Страшна тїнь Клари», «Змова темпларів або страшний незнанець», деякі польські опери та оперетки, і т. д. Найпопулярнішою оперою була «Дніпровська русалка» — написана на зразок німецької «Donauweibchen», яка мала великий успіх в Росії також під назвою «Русалка». На зразок цієї останньої писалася вже «Українка» — велика, весела, чарівна опера, складена на взірєць русалок — українською мовою⁶¹). Ті самі артисти

грали для різної аудиторії по-польськи, по-українськи та по-російськи. Виставляли трагедії, драми, комедії, водевілі, опери, балети — отже той самий артиста виступав і на амплуа «злодѣя», і «першого тенору». — 1823 року у Києві давала великий концерт славетна співачка Каталані, яка користувалася скрізь таким величезним успіхом, що у Кременці 1820 року назвали були одну з найкращих вулиць міста — «вулицею Каталані»⁶²). У 1830-х роках тут був постійний польський театр. На контрактах 1848 року до Києва приїхала італійська оперна трупа з Одесу, 1843 року — балет мадридського королівського театру, і т. д.

Акустика театру була дуже гарна, місця — особливо підчас контрактів — дорогенькі-таки. У 1820-х — 30-х роках ложа коштувала до 25 карбованців, крісло — до 8 карб. Місць у театрі було 470⁶³). 1851 року будинок театру, який очевидно почав руйнуватися, було розібрано, а новий побудовано вже з каміння — за проектом архит. Штрёма — на місці сьогочасної опери (згорів 1896 року). На місці-же старого театру виріс сучасний «Hôtel de l'Еуроге» за проектом А. В. Беретті.

Театр на царському майдані та зала контрактного будинку це були не єдині у Києві. Частенько — то на Подолі, то на Липках, то на Хрещатику — приватні будинки пристосовували для театральних вистав. На Подолі вистави частенько одбувалися у будинку, де пізніше містилася олек-

сандрівська реміснича школа⁶⁴). У 1850-х роках у подільському театрі виступала трупа балетмейстера варшавських театрів Moris Pion з балериною Різа, що мала особливий успіх. 1836 року дирекція київського постійного театру влаштувала підчас контрактів вистави у контрактівому будинкові, а згодом в одкритому літньому театрі у (кол. царському) саді⁶⁵). 1835 року тут був німецький театр маріонеток, у 1860-х роках є згадка за якийсь цирк⁶⁶).

Докладну театральну рецензію на контракти 1851 року ми читаємо у «Москвитянині». «Впродовж контрактів до Київа прибуло багато артистів, концерти йшли один за одним сливе без перерви, театральні вистави були що-дня, були маскаради, були музичні ранки та інші втіхи»... Далі перелічується низка концертів, що по-між них ми знаходимо три концерти братів Венявських, першого баритона міланської опери Джордані, скрипачів Ліпінського та Контського (учня Паганіні) та низку інших найславетніших піяністів, скрипачів, віолончелістів. На концерті Контського було аж півтори тисячі душ люду. «Було багато гомону, викликів, оплесків («аплодисмановъ»), багато захоплених та довгих розмов про його гру, багато суперечок, коли порівнювали його з Венявським. Але знаменитостями нас не здивуєш»...

«Окрім вечірніх концертів, що дали артисти, починаючи од 28 січня, ми мали дуже велику втіху

слухати ранішні концерти оркестру п. Галагана (поміщика з Полтавщини), названі «музичний ранок». Їх було п'ятеро й повний і надзвичайний склад оркестру (не самі-но музики, ба й інструменти), чудовий вибір капітальних пієс і надзвичайна читкість виконання характеризують ці концерти. У театрі дано було, між иншим, кілька бенефісів найкращих артистів нашої трупи; вистави приємно чергувалися балетними пієсами, часом дуже гарно виконаними трупю п. Моріса, колишнього балетмейстера варшавського. 3-го та 5-го лютого були вистави фізики та хімики Леммергарда, 27-го та 30-го січня—маскаради у контрактовому будинку, на користь дитячих притулків. Зараз-таки, як закінчилися контракти, на масляній, розпочалися зібрання у київському купецькому клубі; упродовж цього тижня тут було три маскаради, дуже людні, веселі, розкішні... Скрізь зібрання були переповнені публікою.

Підчас контрактів, починаючи од 20 січня аж до 5 лютого... було одкрито у контрактовому будинку лотерею на користь притулків... Маскаради, які дано було на їх користь, були переповнені... Два маскаради були дуже приємні своєю оригінальною обстановкою... Власне зала контрактового будинку (у якому бувають збори) знаходиться поміж колоннами; тут тепер переважно купчилися одвідувачі, а місця по-між колоннами та стіною займали крамниці переважно з азійськими това-

рами; між ними та колоннами було залишено вузький коридор. Можете собі уявити, як зручно було тут іти, коли з обоих боків зштовхнуться тут групи гостей. Та не вважаючи на те, контрактова заля мала на той час чарівний вигляд: магазини були різноманітно освітлені, товари розкладено симетрично, продавці у своїх різнобарвних національних одягах, з зацікавленими обличчями, дивилися на веселі, численні збори, які невпинно танцювали, рухали, гомоніли. Прегарні обличчя, чудові туалети, різноманітність та оригінальність масок, два хори музики, ясне освітлення та красиве вбрання заля дали чимало втіхи тим, хто вже почував в душі своїй ще більшу насолоду через те, що допоміг добрій справі!»⁶⁷).

Подібний благодійний бал у Києві було увіковічено й на малюнку. Чудовий аквареліст того часу, гр. Я. П. де-Бальмен, товариш Гоголів з ніжинського ліцею і автор надзвичайно цікавих малюнків з поміщицького побуту України 1830-х років — змалював і такий київський бал. Ці численні малюнки (біля 200), переховувались у родині де-Бальменів у маєтку Лівівці, Пирятинського повіту, на Полтавщині. Чи збереглися вони й досі, чи ні — нам невідомо⁶⁸).

А ось і ще один епізод з життя контрактового будинку у звичайний, не-ярмарковий час 1830 року. Київ одвідує Микола І. Сучасний літописець зазначає: «1-го юня слухал обєдню в Со-

фійском соборе; вечером посетил бал, данный дворянством и гражданами в контрактном доме»⁶⁹).

Київський військовий губернатор Княжнін представляв цареві членів київського магістрату, які з'явилися у парадних мундирах старовинного крою, які звичайні були за тих часів на Україні по містах з магдебурзьким правом. Природня річ, державному самодурові, що з глузду зсунувся на казарменному «єдинобразии», це не сподобалось. І ось, мудрий цар «высочайше повелеть соизволил: костюм или мундир, издревле чинами магистрата сего употребляемый, старого польского покроя, отменить, а употреблять оным членам мундир российский».

Культурна роля київських контрактів далеко не обмежувалась блискучим станом театру, музики, балету і т. п. Контракти відіграли певну ролю і в розвитку літератури, послуживши місцем зборів представників так званої польсько-української школи у польському письменстві. Історики польського письменства прямо кажуть про «київську школу» з Міхалом Грабовським на чолі, що об'єднала була низку письменників романтичної школи, які хоча й писали мовою польською, але й походженням, і сюжетом, і духом своїх творів, належать швидче до письменства українського. В царині музики таку саму ролю відіграла школа, яка захопилася українською народньою мелодією, козацькими шумками

та думками. У Київі виходили видання цього гуртка, напр., «Gwiazda» 1847-49 рр. Контракти правили за місце та час з'їздів усієї цієї численної літературної братії; тут читали та обговорювали нові твори, вироблювали плани на майбутнє. У Київі на контрактах ми знаходимо цілу низку іменнів, які свого часу грімили у польському письменстві. Описи контрактів попадають до цілої низки польських часописів, навіть літературних творів. Єсть навіть прислів'я, яке здобуло тут свій початок: «сичі як Kanicki na kontraktach»⁷⁰). Повстання 1863 року і урядові репресії, які йшли за ним покладали край цій літературній школі.

Контракти 1821 року, здається, одвідав О. С. Пушкін. Декілька його віршів («Земля и море», «идиллія Мосха») помічені 8 лютим, «Муза»— 14 лютого у Київі. 1849 і 1850 років на контрактах був і славетний Бальзак, який приїхав на Україну, щоб одружитися з гр. Евеліною Ганьською, народженою Ржевувською.

При тій видатній ролі, яку київські контракти відігравали в економічному, громадському та культурному житті краю — ясно, що й національні, і революційні рухи повинні були так чи інакше на них відбиватися. Ми вже були згадували за ролю київських контрактів у підготовленні польського повстання підчас походу Наполеона I на Росію. Міністр поліції Балашов листом од 6-го січня 1812 року конфіденційно прохав губернатора Мило-

радовича «уведомлять его о всем, что во время предстоящих контрактов любопытного или примечания достойного ни произойдет», а особливо «о действиях приезжающих и отъезжающих, а более всего о приезжающих из Варшавского герцогства и из наших польских и литовских губерний». — Милорадович одповідав 14 лютого: «На сих днях все приезжие сюда на контракты раз'схались. В публичных собраниях соблюдена была вообще благопристойность; никакого шуму ни ссор не случилось, которые здесь обыкновенно на контрактах бывали большею частию между русскими и так называемыми поляками при малейшем поводе, в танцах и проч. В театре даже, где прежде сниживали в шапках и много шумели, ныне соблюдена была совершенная тишина и учтивость... Молодые люди в большом восхищении о варшавских войсках и говорят об энтузиазме сего войска. Сколько можно было заметить, то бывший здесь из Волынии на контрактах прежней польской службы генерал Карвицкий чрезмерно заражен воображением о восстановлении Польши. Бывший здесь сын великокоронного подкомория, графа Винцентия Потоцкого, Францишек Потоцкий, сколько по слухам известно, привержен к французскому правительству, но вел себя скромно». ⁷¹).

У 1820-х роках контракти були за місце, де з'їздилася всенька тодішня передова інтелігенція, яка захоплювалася спочатку масонськими, а згодом

ідеями об'єднання всіх слов'ян і боротьби проти абсолютизму, а також організовувалися національні рухи, які вилилися, нарешті, у повстаннях декабристів 1825 року, і польському повстанні 1831 року. 1818 року у Києві було засновано ложу «об'єднаних слов'ян», що збиралася в одному великому деревляному будинку на Липках. Декабрист С. Г. Волконський пише, що «у нас збірався гурток освічених людей, як росіян, так і поляків, досить численний з нагоди з'їзду на контракти...». З Польщі, з Варшави приїхало багато молоді та громадських діячів. У м. Тульчині працювала «дума» Південного Товариства з філіями у Каменці на Київщині та у Василькові, у Житомирі — «товариство об'єднаних слов'ян». Члени польського патріотичного товариства збиралися тут ще з 1821 року. Року 1823 на контракти приїхали представники всіх управ; на контрактах 1824 та 1825 років умовлялися про згоду представники польського та російського товариств. На контрактах 1826 року призначено було знову з'їзд уповноважених обох товариств. Збори відбувалися у кн. Волконського, Олізара, у вищезгаданому будинкові на Липках проти колишнього царського саду, в «зеленому готелі», то-що. 1825 року Грібоедов, що переїздив через Київ, бачив тут Бестужева-Рюміна, Муравйових, Трубецького та інших.

25 грудня 1825 року у Петербурзі вибухнуло відоме повстання на Сенатському майдані, а за п'я-

теро днів поблизу Київа (Васильків, Мотовилівка, Триліси, Ковалівка) повстав чернігівський полк, постановивши собі за мету захопити Київ. Цілком зрозуміло, що серед контрактовичів, які зїхалися до Київа на контракти, склалася справжня паніка. Низку видатних військових службовців та відомих поміщиків було заарештовано та одвезено до Петербургу. За контрактовим будинком було встановлено постійний і пильний догляд. Чимало членів революційних товариств поспішилися втікти з Київа, деякі зовсім не приїхали. Польська молодь почала готуватися до повстання. Низка видатних діячів, серед них повітовий маршал київської шляхти, Йосиф Залеський, втікли за-кордон. Це все значно відбилося на контрактових операціях цього року ⁷²).

Зважаючи на ролю київських контрактів, зрозуміла річ, що вища адміністрація мала весь час «неусыпное наблюдение» за контрактовими гостями. Так, у лютому м. 1830 року, на-передодні польського повстання управління корпусу жандармів— «по части высшей и наблюдательной» — наказувало київській жандармерії: «Вы не должны упустить из виду происходящие в Кieve контракты, на которых, как известно, бывает большое стечение всякого звания людей, а потому должны при оных в особенности стараться открывать полезное» ⁷³).

Як підготовлювали польське повстання, то рахували також і на повстання у Київі. Вищезга-

даний Залеський та інші провадили розмови з київським міщанством. Та взагалі поляки остеронь трималися і од поміщиків Задніпрянщини, яких приїхало на контракти дуже багато, і од київських міщан. «Серед київських мешканців — пише сучасник, Михайло Чайковський (пізніше Садик-Паша) — панувало таке захоплення, якого мені ніде не доводилося бачити... Нарід з піднесенням згадував за часи козаччини та гетьманщини».

Переказують, що в зв'язку з цим у польських газетах з'явилася звістка, ніби-то міліція, зорганізована київським магістратом, на чолі з війтом Кисилівським захопила київську цитадель і вивісила на ній польського прапора. Кисилівського було викликано через фельд'єгера до Петербургу. Насправж-ки ця міліція, у складі 1.000 душ піхоти та 400 душ кінноти, охороняла Київ та київський повіт. На чолі її стояв старий Мажний, що командував нею, аж доки її було скасовано 1835 року, — раз-у-раз виступаючи у блискучому старовинному вбранні, на дорогому коні, у коштовній зброї, з гордим виглядом ⁷⁴).

Тепер — ще дві слові за давній перший контрактовий будинок на вулиці Покрова. 1811 року він, як ми вже були згадували, погорів. Допіру року 1819 архитект Андрій Меленський робить чертежа «погоревшего контрактового старого бывшего дому, в коем предполагается ныне отделать для помещенія ремесленной управы с городскими цехами». Репарація, очевидячки, використала старі (1798-1800)

мури, накрила будинок новим дахом, мабуть змінила де-що усередині. Вхід до будинку був з теперішнього подвір'я, з двох боків середнього півкруглого павільйону, через невеликі галерії. У середніх, великих помешканнях із згаданим павільйоном (попереду, мабуть, контрактова зала) розташувалася тепер сама реміснича управа й цехи — ткацький, кравецький, різницький, кушнірський і ковальський. У бокових покоях — решта цехів: бондарський, ганчарський, золотарський, циркульницький, малярський, рибальський, перепечайський та музикантський. Кошториса на цеє відновлення погорілого контрактового будинку, у сумі 17.524 карб. 75 коп. асигнаціями затвердив губернатор Назімов ⁷⁵⁾. Того-ж таки 1819 року тут розмістилися геть-усі цехи (мал. стор. 13).

У великій залі самої управи очевидно ще могло збиратися кілька сот людю. Історія зберігла нам одну характерну тогочасну картинку, що стосується до цього будинку. 1821 року у Київі розпочалося судове слідство у великій справі: обвинувачували керівників київського магістрату в дуже темних ділах, — а саме, що вони, покликаючися на пожежу 1811 року, заховали громадських грошей у сумі аж до 600 тисяч карбованців, збирали незаконні податки та побори, неправильно провадили вибори, підроблювали справоздання, то-що. Живовидячки підкуплені слідчі затидали справу. Нарешті, 18 квітня 1824 року слідчі, разом з членами магістрату, зібрали міщан у давньому кон-

трактовому будинкові. Коли присутніх зібралось аж до двохсот душ, то члени магістрату Кисилівський, Лакерда, Балабуха, Мажний, Романовський та інші почали вмовляти міщан погодитися «подарувати» їм перебрані гроші, і пропонували підписати заздалегідь наготовлені папери до «закриття винности» і вїйта, і бургомистрів, ратсгерів і т. д. Міщани загомоніли, захвилювались, не хтіли підписувати; де-хто почав виходити. Тоді бургомистр Романовський поставив до дверей двох сторожів, кричав та наказував не випускати нікого з тих, котрі не підписалися, після чого «насильним образом к подпису принуждал разными угрозами». Але справа тяглася, слідчих — одного за одним — по черзі підкуплювали, і справі не було видко ні кінця, ні краю. 1-го серпня 1828 року — цей день завсіди урочисто святкували київські міщани — зібрались, як звичайно, усі 16 цехів у тому-ж-таки стародавньому контрактовому будинку; після церковної відправи, причому стріляли з рушниць та гармат, ішло добре частування з міських сум, геть усі пили та веселилися. Тимчасом магістрат заготовив був 16 примірників (по кількості цехів) підписних листів, що в них висловлювалася магістратові довіра і складалися з нього всенькі обвинувачення. І ото-ж кожний цехмистр у своїому цехові енергійно заходився збирати підписи. Усім керував ратсгер магістрату, срібляних діл майстер Федір Коробка ⁷⁶). Підписи здобули, але процес закінчився допіру

1842 року... членів магістрату було виправдано 77).

З давнім і новим контрактовими будинками тісно сполучені славетні київські «церемонії», що одбувалися двічі на рік — на Водохрещі та на день Макавіїв, 1-го серпня. Церемонія починалася біля міського собору Успіння, на майдані розміщалося «товариство золоті корогви» на конях, у фіолетових кафтанах і зелених кунтушах, високих смушкових шапках з червоним оксамитом, шаблею, козацьким сідлом, срібною зброєю та пістолями; тут-таки стояли сурмачі, литаври та прапор товариства. Од собору, на контрактівному майдані аж до Флорівського монастиря стояла двома лавами піхота з 15 цехів, з рушницями, в кунтушах та високих шапках. Перед кожним цехом цехмистр з шаблею на-голо та двома «молодшими», озброєними списками, тримали цехового прапора. Після освячення води у Сампсоніївському фонтані взлітає ракета, починають дзвонити на всі дзвони, трублять у сурми, б'ють у литаври, гремить музика, і кіннота маршує круг гостинного двору до нового контрактівного будинка, й спиняється ліворуч од входу. Піхота стає праворуч од нього. Вельможні городяни, урядовці та духівництво ідуть до горішньої залі контрактівного будинку на так звану закуску. Голова церемонії Мажний, з гордим виглядом виїздить на коні серед війська, і за його командою починають стріляти з пістоль; одночасно гукують гармати, що ними од стародавніх часів відає цех

цирульників. Стрілянина з гармат, рушниць, пістолів, биття у дзвони, музика, барабани, литаври, вигуки кількох тисяч народу, хмари порохового диму — це все разом утворювало цілий хаос, що його страшенно любили старі кияни. Після церемонії, всі цехи маршкують до старого контрактного будинку — цехової управи, де їх чекає закуска та випивка ⁷⁸).

1835 року давнє самоврядування Київа було зовсім скасовано. «Место войта занял городской голова; исчезли старые ратманы, шафар, лавник и инстигатор, исчезли товарищи золотой корогвы, вместе с цеховою милициею; исчезли богоявленский и маккавеевский парады»... — «В один из воскресных дней через полицию созвали все городское представительство; командиров и нижних чинов на месте, где происходили их quasi-военные эволюции, выстроили в ряды и объявили им царскую волю»... ⁷⁹).

Того-ж-таки року стародавній контрактний будинок вирішили перебудувати для потреб міської думи. Міському архитектові Станзані було доручено скласти проекта надбудови другого поверху над попередньою, одноповерховою будівлею «для помещенія магистрата, думы и прочих городских управлений». У квітні місяці 1835 року цього проекта було затверджено. Над рустованими стінами першого поверху Станзані підняв гладкі стіни з ампірними формами віконних наличників та гзимсів. Взагалі,

треба сказати, що проект Станзані був-би не по-псував стародавнього будинку, надбудова більш-менш лагідно сполучилася-би з фасадом 1800 року. Та він лишився тільки на папері. Наприкінці 1835 року губерніяльне правління ще допіру розсилало оголошення по сусідніх губерніях, закликаючи людей, що взяли-би підряд на надбудову ⁸⁰⁾ Живовидячки, всенька справа обмежилася канцелярським листуванням ⁸¹⁾. А втім проект Станзані дуже цікавий, щоб уявити собі художнє обличчя цього майстра. Станзані був за міського архitekта біля 1834-49 років; очевидно це був майстер не з видатних — типовий уже для часів занепаду класицизму. І хоча Київ і не може пишатися першорядними пам'ятниками ампіру (багато будівель, до того-ж, понищено), але Станзані, природня річ, не можна й порівнювати з його сучасниками В. І. та А. В. Беретті (батьком та сином), або П. А. Дубровським та І. С. Кедрним — він уже ближчий до своїх безпосередніх спадкоємців — П. Спарро, М. С. Іконнікова або Штрома ⁸²⁾.

Міська дума, що розмістилася була після того, як давній будинок магістрату погорів, у будівлях, що стояли вкупі з гостинним двором (Григоровича-Барського, 1760-х років) проти Воскресенської церкви, — тепер вирішила, замість надбудови давнього контрактного будинку, придбати для магістрату приватний будинок Назарія Сухоти, що за нього ми були вже згадували (нині подільська

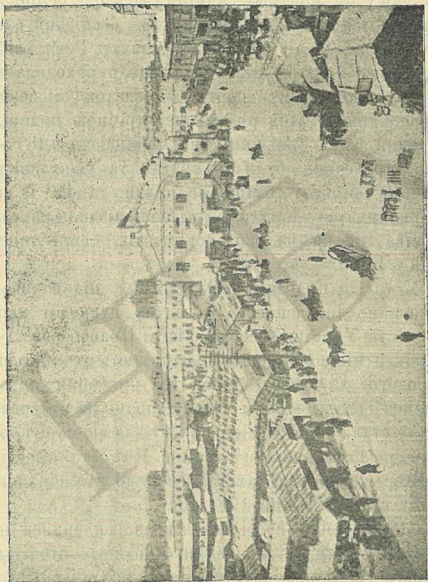
хлопчача гімназія, стор. 23).⁸³). Таким чином, давній контрактний будинок залишився тимчасом у такому вигляді, який надав йому 1819 року Меленський. Року 1871 міська дума передала цей будинок для подільської дівочої гімназії, що й перейшла сюди у січні 1872 року. Ще через шість років на ньому надбудували другий поверх, також весь рустований, з великими півциркульними вікнами та деякими громадянсько-інженерськими деталями, які сильно попсували первісну будівлю. Нарешті, у 1900—1901 роках надбудовано ще й третій поверх і зроблено низку прибудов з боку подвір'я, які остаточно й безнадійно зіпсували давній, гарний будинок першого контрактного дому у Києві⁸⁴).

Розцвіт київських контрактів, як ми вже були згадували, належить до 1830-х—1840-х років. Це — найбільший розмах і в економічному, і в культурному розумінні. Пятидесяті роки — вже початок занепаду. Кримська війна та інші обставини вплинули на кількість ярмаркових гостей. Та найбільшу роль відіграв, натурально, той соціальний рух, що в наслідок його було знищено кріпацтво; це вдарило по самому нерву контрактів — купівлі та продажу маєтків і торгівлі селянськими «душами». Шістдесяті роки поклали край цій торгівлі, сильно підрізали шляхетські маєтки, і розмах контрактів, зрозуміла річ, повинен був сильно об-

межитись. Нещасливий кінець польського повстання 1863 року та жорстокі адміністративні репресії, конфіскації і т. д. — підкосили саме осівний елемент контрактівичів — польську шляхту. Роля хлібного ринку — що далі, то більше переходила до Одесу та південних портів. Розвиток місцевих торговельних центрів робить непотрібною подоріж у далекий Київ. Залізниці, які, починаючи з 1870-х років, проведені були в країні та уможливили постійний привіз товарів, вплинули також і на розміри ярмарку. Багато фірм, що приїздили раніше до Київа тільки на час контрактів, осіли тепер міцно у Київі.

У другій половині XIX століття, під впливом надзвичайно інтенсивного розвитку цукрової промисловости України, особливо на її Правобережжі — контракти цілком природньо набувають усе більше «цукрового» характеру. Через те, що вони якраз збігалися із закінченням сезону праці на цукрових заводах, стали вони за місце з'їзду для діячів цукрової промисловости цілої України. Цей останній свій характер контракти заховали аж до самісінького початку світової війни 1914 року.

Але тії риси, котрі так яскраво виявилися на контрактах першої половини минулого століття, ще довго трималися у Київі через традицію. Ще й тепер чимало киян охоче розкажуть вам, як за добрих старих часів голови київських родин з усіма своїми численними чадами вирушали на де-

Контрактний ярмарок у Києві. З фотографії 1901 року. Відділ Старого Києва при Першому Державному Музеї в Києві.

кількох візниках, цугом, на Поділ — купувати на контрактах геть-усе, що необхідно у господарстві на цілий рік. У Жирардова купували білизну на всенюку родину і на цілий рік, в інших — матерії, черевики, у такому самому масштабі, мило, посуд то-що. Тут був найкращий вибір, тут були фірми, які цілими десятиліттями торгували на одному місці, і за дешевшу ціну. Чимало киян і киянок можуть вам розповісти і за численні вистави, балі, маскаради, лотерії в привітній старовинній залі контрактового будинка, про старовинні танці, блискучі мазурки, захоплюючі вальси, про закохані парочки у коридорах за колоннами.

Зберігалася й культурна традиція київських контрактів. Підчас славетного ярмарку, як за старих часів, з'їздилися до Київа діячі науки й літератури, люди, що гуртувалися біля «Київської Старини»; приїздили і польські вчені, як напр. славетній історик Олександр Яблоновський. Підчас контрактів тут вироблялися плани на майбутнє⁸⁵).

Чого тільки не бачив контрактовий будинок у своїх стінах! 1855 року тут було впорядковано першу у Київі виставу сільського господарства⁸⁶). Через три роки після польського повстання, 1866 року, у цій залі, яка бачила стільки специфічно-польських маніфестацій — «киевское всех сословий общество дает обед лукулловский (по 12 рублей) в контрактовой зале в выражение своего сочувствия к проведенным Безаком (ген.-губернатором) русским идеям в югозападном крае»⁸⁷).

Вистави, що робилися у контрактному будинку, де далі, все більше втрачали свій попередній «фешенебельний» характер. Років 30-40¹ назад ще їздили з нагального Київа на Поділ, потім — кинули. Театральні трупи виступають уже третьорядні, часом навіть звичайні аматорські. Але й ці вистави не припинялись аж до самісінького початку війни.

А у звичайний, не-контрактний час, міська управа силувалася використовувати будинок, як тільки можна було. Тут містилась і якась міська аукціонна камера, і ще щось. Навесні, коли Дніпро розливавсь, і заливав Труханів острів з Слобідками — у контрактному будинку часто розміщували прибережних мешканців, що постраждали од повіні. Прийшла революція 1905 року — і старий контрактний будинок побачив зовсім нові картини — мітинги, передвиборчі збори. Підчас виборів до державної думи, тут містився подільський виборчий участок, і старі колонни, які за сто років бачили стільки різних об'яв — тепер позаліплювані були агітаційними плакатами різних партій.

Поважний вік не міг не вплинути на зовнішній вигляд нашого будинка. Невідомо коли, але певно за недавніх часів, доричні колони долішньої залі були обкладені цеглою і обернулись у товсті, чотирьохгранчасті стовпи. Новий ряд таких самих стовпів перегородив вдовж середину усієї залі і остаточно знівечив її. Попсовано східці, зникли

всенькі деталі. Тільки головна зала, на другому поверсі, ще зберігла хоч деякі натяки на минуле. Як і тоді, її струнки, парні колони тримають стелю. Але стержні колони (дерев'яні усередині), невідомо коли були звужені, первісні форми капітелів безнадійно попсовано нечисленними ремонтами. Тепер навіть важко судити, коли саме сучасні коринтські капітелі з голівками путтів замінили старі капітелі Гесті. Невідомо куди поділися бази. Перебудовано і покриття залі—колись півовальне над серединою залі, воно має тепер прямокутну (у вертикальному розрізі) форму, з сухими, дешевими окрасами та профілями. Зникли і чепурні, кахльові грубки, що були на проекті у Гесті. Немає вже й давнього розмалювання і все замінив тепер один нудний, брудно-білий кольор.

Та ось на старий контрактний будинок на-сунулися хмари. Київська міська управа вирішує, що стародавня будівля вже не задовольняє потреб міста, яке страшенно розрослося, і, все ще досить живого, контрактного ярмарку. Що-правда, самі «контракти» робилися тепер де-завгодно, тільки не у цьому будинку—на біржі, в готелях і т. д., і нові контрактівці й не думали спускатися на далекий Поділ. Але ярмарок, за традицією, існував далі. І ось, 1911 року, київська міська управа вдається до петербурзького товариства архітектів з проханням оголосити всеросійський конкурс проектів на збудування нового контрактного будинку в

Київі. Умови конкурсу було оголошено в органі товариства — журналі «Зодчий»⁸⁸). У своєму поясненні управа писала, що «в настоящее время, благодаря развитию торговли и быстрому росту города, дом этот по ветхости, размерам и устройству уже не удовлетворяет своему назначению, и является необходимостью стробить новое помещение, более отвечающее назревшей потребности, и т.к. в части города, где предложена постройка, сосредоточена почти вся оптовая торговля, то решено часть помещений приспособить для постоянных оптовых складов-магазинов».

Самий будинок вирішено було — як за сто років перед тим, на проєкті Стасова — збудувати в глибині майдана, у всю його широчінь, поміж Спаською, Костянтинівською та Межитірською вулицями, фасадом до олександрівського майдану. Будинок повинен мати три поверхи, з великими льогами.

Перший і другий поверхи, як і льоги, малося на думці одвести під магазини для гуртової та дрібної торгівлі. У третьому поверсі повинні були розміститися дві великі двохсвітні залі — з них одна на 1200 людей, пристосована для вистав, помешкання для ресторації, то-що, при чому на час ярмарку обидві залі повинні були сполучатися поміж собою. На обмурування будинку призначалися київська цегла або штучний камінь. Будівля мала коштувати не більш, як 909.000 карбованців. Старий гостинний двір, що стоїть прямокутником по-

між олександрівським та контрактним майданами, проектувалося зовсім знести. Новий будинок передбачалося будувати у два прийоми — спочатку ліву половину, з боку косянтинівської вулиці, а далі, як буде знесено сучасний контрактний будинок — будуватись мала і друга половина нової будівлі.

Велике завдання — на такому показному місці у городі з населенням у 600 тисяч душ людей — викликало велике зацікавлення серед архитектів. Правда, що найкращі, видатніші майстри трохи не завсіди ухиляються од участі в конкурсах, і роблять з більшою охотою на персональні замовлення. Та все-ж-таки одгукнулося чимало архитектів, які подали на конкурс 19 проєктів. Наслідки присуду журі було оголошено в журналі «Зодчий», премійовані проєкти опубліковані в альбомі того-ж-таки журналу ⁸⁹⁾.

Їм не можна відмовити в досить значній висоті художнього рівня. Що-правда, на нашу думку, якраз найменш цікавий це проєкт, що одержав першу премію — архитекта-художника М. Х. Дубинського. Доволі характерний і витриманий у деталях, з окремими, цілком конструктивними і гарно задуманими частинами, цей будинок має забагато присмаку «модерна», а в масі страшенно нагадує оранжерію, з занадто забарикадованою центральною частиною і дуже хирлявою вежею.

Другий проєкт — архит.-художників С. Я. Турковського та П. П. Світлицького — має більш

ясности у своїй масі і заслуговує найбільшу увагу тим, що тут дано спробу в українському стилі, в дусі барокко, що на нього такий багатий старовинний Київ. Перший поверх має звичайну по містах Західньої Європи та України — у ратушах та інших громадських будівлях — аркатуру, з масивним рустуванням, другий — оброблений великими вікнами з бароковими наличниками. Цілий будинок вінчається аттиком з хвилястою лінією волют та обелісків. Дуже мало вдалась авторам центральна вежа, яка має чисто церковний характер, і бічні павільйони.

Звичайно, слід вітати цю спробу згаданих авторів погодити весь околишній архітектурний краєвид: старе будування Братського монастиря з його мазепинськими будівлями, старий собор Успіння з його зовнішнім обробленням в ампірі, церкви Воскресіння та Петра й Павла (обидві XVII віку) та низку ампірних будівель — дім Шварцманів, колись Кисилівського, гостинний двір, духовну школу (1830 р.) та низку інших будівель, серед них т. зв. дім Петра Великого.

Будуючи контрактовий будинок в архітектурних формах давнього Києва, автори, безперечно, робили спробу якось компенсувати його за загібіль чудового контрактового дому, який так гарно гармонює з тим ансамблем, що його оточує. Вітаючи цю спробу принципово — через те, що Київ, з його тисячолітніми традиціями, з його рідким розмі-

як служив він колись веселим контраковичам. І як раніше він давав притулок нещасливим людям, що страждали од весняної повіні — так тепер під його старими мурами спочивали на короткий час вигнанці-жиди та німці-колоністи з прифронтової смуги, яких виганяли з давніх їхніх старих осель, щоб був хтось винуватий за генеральські невдачі.

Грянула революційна буря — і знову — яких тільки подій, зборів, мітингів, військ, лазаретів, штабів, районних установ не бачив старий будинок. Армії Керенського і центральної ради, червона армія і німці, гетьман і денікінці, поляки і Петлюра — всі пройшли під стінами історичної будівлі. Колись тут танцювали шляхетські панічі. Тепер, у 1921-22 роках тут ішло навчання військової штуки для революційної молоді.

Минає гостра революційна боротьба і Українська Республіка вступає в добу мирного соціального будівництва. Нові принципи одержавлення великої промисловости та торгу висовують цілком инакші методи і підходи — і під цим новим прапором контракти знову — 1923 року — підіймаються з попелу подій, які були причавили їх. Всевобуч кидає контрактовий будинок, і знову він починає служити своєму прямому завданню. Коштами київського спеціально зорганізованого ярмаркового комітету зроблено ґрунтовний ремонт старого будинку. Ремонт цей, можлива річ, перебувся не без хиб для історичної будівлі — встановити це тепер уже не

можна. Шкода також, що при цій нагоді не розмалювали його у ті кольори, якими він первісно був розмальований. Однотонна окраска мертвить цей будинок, вбиває його окремі форми. Але дякувати їй за те, що будівлю впорядковано її врятовано од дальшого руйнування.

Комунівдділ поставив питання широко, і до участі в ярмарку 1923 року притягнуто не тільки всі республіки Радянської Федерації, але й сусідні держави. І самий ярмарок має захопити не самийно старий контрактний будинок, але займає сусідні будинки великого майдану, що зціліли від подій. Найбільшу вагу надають новому великому будинкові грецького монастиря, що його збудував перед самою війною архітект В. Ейснер. В його п'ятьох поверхах розміщуються найвидатніші державні інституції, що представляють свою продукцію новому відвідувачеві.

Змине ще скількись років, і можливо, що знову київська міська влада захоче знести старий контрактний будинок, і збудувати новий — відповідний до потреб величезної країни та її великої столиці. Можливо. Але хочеться вірити, що за нового ладу ці питання розв'язуватимуться не так, як це робили Дьяков і К-о. У справах нищення старовинних або збудування нових великих будівель треба прислухатися до голосу компетентних художніх органів — інакше ми йдемо назустріч цілковитому крахові в мистецтві.

Лютий м. 1923 року.

П р и м і т к и.

1) Згідно з офіційними даними у Києві 1797 року нараховувалося: державних і громадських будівель мурованих 18, приватних будинків мурованих 12, деревляних 3672, з них на Подолі 2068, у Старому Києві 506 та на Печерську 1098. Мурованих церков (окрім лаври) — 26, деревляних — 20, монастирських та церковних будівель мурованих — 29.

В. С. Иконниковъ, Київъ 1654—1855. К. 1901, стор. 79.

2) *Ф. Ф. Вигель, Записки. Изд. Русск. Архива ч. I М. 1891, стор. 81.*—Найкраще характеризує контрактний ярмарок цієї доби відомий французький емігрант, граф де Лагард, що був відвідав Київ 1811 року. Він пише, що „це місто має що-року блискучу добу—ярмарок, який зовуть контрактами. Він тягнеться тільки з 10 по 30 січня. Тут торгують зерном та іншими продуктами російської Польщі; тут роблять колосальні обороти з продажом іпотек на нерухомі майна. Тут дають та беруть позики, заарендовують землі; щоб запобігти лихим учинкам, дуже мудрий закон дозволяє кредиторів оголосити ім'я неакуратного довжника на дошці, яку виставлено для цього в залі біржі—це руйнує довіру до нього і позбавляє його спромози шахрувати і далі. Ці двадцять днів — безперервна низка балів, зібрань, концертів. Справи робляться посеред розваг. Гра досягає тут свого апогею, і після цього короткого перебування кожний повертається до свого маєтку, щоб чекати одинацять місяців, які одділяють його від нової доби спекуляції й гри“ (*Comte de Lagarde. Voyage de Moscou à Vienne par Kiow, Odessa etc... Paris, 1824, p. 41—45*). Граф де-Лагард відомий ще як перекладач поеми польського поета Трембецького „*Sofijówka*“,

виданої у Відні 1815 року французькою та польською мовами й присвяченої славетному саду в Умані, з гравюрами Шлоттербеського по малюнках Аллена.

3) Архів б. Київського Губерніяльного Правління № 1504 (1802 р.) стор. 5—6.

4) На жаль, ніякого певного малюнку ратуші не збереглося. Місце її видно на планах Києва до 1811 року, загальний вигляд—на „Фасаді Старокиївської кріпости“ 1780-х років у І Державному Музеї. Ошиє магістрату—у Гильденштедта (1774 р.), Новгородцева (1784 р.), і по споминах—у Фундуклія (1847) та Закревського (1868).

5) Порівн. *Ф. Ернст*. Київські архitekти XVIII віку. „Наше Минуле“ 1918 № 1.

6) *Есиповъ*. Путешествіе Екатерины II в Южную Россію. Киевск. Старина 1891 январь стр. 119.

7) *А. Георгіевскій*. Кіево-Подольская церковь Николая Добраго. К. 1892 стр. 50.

8) Архів Київ Губ. Правління № 1504 стор. 4.

9) В ділі Архиву Губ. Правл. № 16724 (1834 р.) навіть прямо сказано: „послѣ истребленія въ 1811 году отъ пожара бывшаго *деревяннаго* контрактоваго дому“...

10) Арсенал було закладено 1784 р. за „височайше апробованым“ проектом (архів Кіево-Печерск. лаври № 597, 1783 року).—*Ф. Ф. Вігель* малює де-Шардона рисами, мало подібними на видатного архitekта. Але автор цього будинку—безумовно чужинець.—Шардон перебував у Києві аж до кінця 1790-х років. Порів. *Ф. Ф. Вігель* ор. сіт. стор. 256, 267—8; *Закревскій*, Описаніе Кіева, М. 1868 стор. 190.

11) Матеріяли комісії для складання біографічного словника діячів України при Українській Академії Наук. Відомості про Курбатова дав один з редакторів комісії, небіжчик *В. Л. Модзалевскій*, який певно почерпнув їх з архіву був. Консисторії.

12) *Йоганн Гельмер* (Johann Helmer) з Гамбургу, у Києві з 1785 року, зветься спочатку Maurermeister, а далі—

Architekt. У 1801--1805 роках староста лютеранської громади у Києві; помер 1809 року, залишивши родину. (Nicol. Neese. Geschichte der Evangelisch—lutherischen Kirche und Gemeinde in Kiew. Kiew 1882 s. 76).

13) *Г. К. Лукомскій*. Памятники старинной архитектуры Россіи. Ч. I стор. 48, 85.

14) *Ал. Георгиевскій*. Кієво-Подольская церковь Николая Доброга. К. 1892 стр. 49—52.

15) Різьбу іконостасу виконали ніжинські міщани Волощенко та Білопольський, а розпис та позолоту—борзенський панотець Тимофій Мизко. „Черниговъ“, извл. з Черниг. Епарх. Изв. 1863, Черн. 1863 стр. 9; *А. Ефимов*. Чернигов. епарх. соборы. Вып. I Ч. 1908 стр. 16—17. Картини церков. жизни Черниг. епархии, К. 1911 стор. 133.

16) Матеріали Біограф. Комісії при Українській Акад. Наук, доставлені Вад. Модзалевським (†).

17) Відділ Старого Києва при Київ. I Державному Музеї.—Починаючи з кінця 1700-х років, у Києві заведено окремого міського архitekта з учнем та помічником. Матеріали из Архива Киев. Губ. Правл. вып. X стор. 101—149.

✓ 18) Ці цифри, з наказу міністра комерції, гр. Н. П. Румянцева, були зібрані 1803 року. З 5.710.900 злотих у 1798 році вони піднялись аж до 17.487.846 зл. у 1803 р.—Польський злотий рахувався за 25 коп. рос. мідяної монети, куре на золота та срібло почав пізніше падати. Збільшення обороту та підвищення цін на кріпацьку „душу“—за 3 роки с 100 карб. до 200—200 карб.—поєнювали наливом польської шляхти з пруських та австрійських частин Польщі, а також одкриттям одеського порту. За 1803 р. оборот, вкупі з незарегістрованими, рахували припл. на 9—10 міл. рублів сріблом. Архів Губ. Правл. № 1660 (1803 р.).

19) Архів Київ. Губ. Правл. № 1504 (1802 р.).

20) „Сѣверная Пчела“ 1825 № 25.

21) *Ф. Ф. Вигель*. Записки, ч. I стр. 81, 197 (останній уривок трактує про 1801 рік).

22) Архів К. Губ. Правл. № 1504 стр. 55—85.—За пізніший час (1835—1851) цифровий матеріал гостей, оборотів і т. д.—див. Москвитянинь 1851 р. № 8 стор. 327.

23) *Henryk Ulaszyn*. Kontrakty Kijowskie. Szkic historyczno-obyczajowy. 1798—1898. Petersburg 1900, str. 49.—Дальші відомості, що стосуються до побуту польської шляхти, польського писемства і т. д.—ми беремо переважно з цієї брошури.

24) Архів К. Губ. Правл. № 1504 (1802—1803 р.р.) стор. 41, 63.

25) „Москвитянинь“ 1851 № 8 стр. 322—323.

26) *Кн. П. М. Долгорукий*. Славны бубны за горами, или путешествие мое кое-куда 1810 г. Чтенія О-ва Ист. и Др. Росс. 1869 кн. II і III. Порівн. „Кіев. Старина“, 1893, лютий, стор. 288—289.

27) Цітати з книги—див. Кіев. Стар. 1892 лютий, стор. 251.

28) *Максим Берлінскій*. Крат. Описаніе Кіева. СПб. 1820 стор. 27—28.

29) Столѣтіе Кіевской Первой гимназіи. Т. II К. 1911 стор. 80.

30) Цей гостинний двір, який знаходився поміж теперішнім контрактним будинком та Воскресенською церквою, міська управа у 1913—1914 р.р. знищила. Нам невідомі навіть його фотографії. Порівн. *Ф. Ернст*. Київські архітекти XVIII в. Наше Минуле 1918 № 1.

31) План гостинного двору (без підпису)—у Відділі Старого Києва при І Держ. Музеї. Про Меленського—див. *Ф. Ернст*. Стара бурса у Києві. Збірник Секції Мистецтв Укр. Нюк. Т-ва, К. 1921 стор. 52.

32) *Вигель*. Записки, ч I М. 1891 стр. 200.

33) „Московскія Вѣдомости“ за 1822 г. № 35 (30 квітня). Примірник б. Церк. Арх. Музею при Київ. Дух. Акад.—Порівн. Київ. Стар. 1896 сентябрь стр. 65—67.

34) Література про пожежу—у Іконникова (Київ 1654—1855, К. 1904 стр. 89, 95), Н. В. Закревського і т. и.—Під той час у Києві горіло незвичайно часто, живовидячки, через піджоги. Їх ставили в зв'язку з близькою війною 1812 року та польським повстанням.

35) У Відділі Старого Києва єсть де-кілька планів міста того часу; на деяких накреслено одночасно нові вулиці, і пунктиром позначено старі.

36) Кореспонденція з київських контрактів у „Москвитянині“ 1851 № 8 стр. 321.

37) *О. И. Левицкій*. Тревожные годы в Киевѣ. Очерки обществ. и политич. жизни Киева и Ю. З. края в 1811 и 1812 г.г. „Кіев. Старина“, 1892 №№ 11—12.

38) Описаніє Києва, М. 1868 стр. 441; порівн. *Ал. Мердєрь*. Кіевскія магистратскія пушки. Кіев. Стар. 1901, березень, стр. 155—157; *Захарченко*, Кієвъ тепєрь и прєжде, К. 1888 стр. 256—257; Іконниковъ ор. сіт. стр. 87—88.—Архів Київ. Губ. Правл. № 18901 (1836 р.)—„О покупокъ дома гражданина Сухоты для присутственныхъ мѣсть“.—Після перебудови у 1874—1878 р.р. цей будинок, який раніше мав чудовий шостиколонний портик, був цілком знівечений надбудовою третього поверху, яку робив архит. Казанський.

39) Віст—у „Москвитянині“ 1851 р. № 8 стор. 319.

40) Відомості за його роботи (числом 70)—у І. Фомина в „Историч. выставкѣ архитектуры“ 1911 г., СПб., стр. 68—70, чертежи стор. 299—302.—Огляд художньої творчости Стасова й найкращі його праці—Ігорь Грабарь, історія русскаго искуства т. III стр. 527—539.

41) Г. К. Лукомскій. Памятники старин. архитектуры Россіи ч. I стр. 46.

42) Будування Десятинної церкви у Києві було виконано у 1728—1812 р.р., причому поруйновані були рештки володимирових стін. Рукописи, папери та чертежи Стасові, що стосуються до будування Десятинної церкви, знаходяться у СПб. Публічній Бібліотеці. Див. Отчет И. Публ. Вибл. за

1895 г. СПб. 1898 стр. 188.—За Стасова як людину—порівн. у Вигеля. Записки ч. V М. 1865 стр. 25.—Проект церкви св. Катерини у СПб.—Тома, який вважався до цього часу першим в рос. стилі—належить до 1830 року. Истор. Выст. архит. СПб. 1911 стр. 325.

43) Проект цей був уперше опублікований В. Курбатовим в журналі „Искусство, живопись, графика“ К. 1911 № 8—9 стор. 363.

44) Ці чертежі зберігаються у СПб. Публічній бібліотеці. В. Генгрось (Всеволодскій). Ханській дворець в Бахчисараф. Старые годы 1912 апрѣль стр. 20. Порівн. Рус. Біогр. Слов. „Гести“.—І. Фомін, очевидно вважаючи його за італійця, неправильно пише його прізвище (Gesti). Ист. выст. архит. стр. 49—50.

45) Можлива річ, що воно переховувалось у міській управі, та архів цей останньої ледві незнищений за останніх часів, зведено до Публічної Бібліотеки; нам не пощастило їм користуватись. В архіві К. Губ. Правл. є діло 1816 року (час збудування будинку)—„о времени начала и окончанія контрактів в Києве“, але його не пощастило розшукати у темному та холодному льосі, де переховується згаданий архів.—Вважаємо за наш обов'язок висловити щире подяку голові київ. губ. архівного управління, В. В. Міяківському, який врятував згаданий архів од знищення і ласкаво допомагав нам у нашій роботі, розшукуючи у згаданому льосі потрібні для нас діла.

46) Архів Київ. Губ. Правл. № 16724 (1834 р.).

47) Архів Київ. Губ. Правл. № 16167 (1834 р.).—Усього нам пощастило використати 11 діл згаданого архіву, які стосуються контрактів за 1802—1840 р.р.—З них, м. и., видно, що 1817 року контр. будинок було здано на одкуп купцеві Линовському „без всяких наличностей, в одних только стенах“. Линовський експлуатував будинок до 1834 року, коли з губернаторового наказу м. дума почала власними силами,

скеплоувати будинок, після чого прибутки збільшились у 3 рази (№ 16724 за 1834 р.).

48) Власник фабрики порцеляни у Волокитині, Глухівського повіту на Чернигівщині, А. М. Миклашевський мав у Києві власний будинок на Хрещатику № 12, збудований у половині XIX в. А. В. Беретті. Він гарно заховався аж до наших часів. Усередині ще єсть порцелянові камини (виробу його фабрики) та деякі оздоби на дверях.

49) „Москвитянинъ“ 1851 № 8 стр. 322—328.

50) Henrik Ułaszyn, op. cit. str. 63.

51) П. Г. Лебединцевъ. Київъ за 60 лѣтъ передъ симъ. Чтен. Церк. Ист. и Археол. О-ва при К. Д. Акад. в. X К. 1910 стр. 10.

52) „Москвитянинъ“ 1852 т. III.—Тут, у великій статті, на протязі півсотні сторінок оповідаються курйозні сцени найму контрактівчичами помешкань на Подолі.

53) Цит. за Ułaszyn'им, op. cit. str. 53.

54) „Москвитянинъ“ 1852 т. III стр. 55.

55) „Сѣверная Пчела“ 1825 №№ 33 та 34 (примірник Г. І. Розмітальського).

56) Записки Чайковскаго. Рус. Стар. 1895 № 12; Иконниковъ op. cit. стр. 108—109; H. Ułaszyn, Kontrakty str. 50—61.

57) „Воспоминанія М. К. Чалаго“. Київ. Стар. 1894 июль стр. 4—5.

58) Иконниковъ, Київъ, стр. 83.

59) П. Ф. Павловскій. Полтава 1802—18 6. II. 1910 стр. 218; його-ж Полтавцы, П. 1914 стр. 45 і „первое дополненіе“ П. 1913 стр. 78; його-ж „Заботы кн. Репнина о полтав. театрѣ и о выкупѣ артиста Щепкина. К. Стар. 1901 № 10; Выкупъ М. С. Щепкина из крѣп. сост. К. 1897 № 10 стр. 9—11; Влад. Ермилов. „М. С. Щепкинъ, какъ артистъ и человекъ“. К. Стар. 1889 № 5—6; Н. И. Николаев. „Драматич. театръ в Киевѣ 1803—1893“. Київъ. 1893 стр. 16.

60) „Сѣверная Пчела“ 1825 № 34.

61) Николаєвъ. „Драматич. театр въ Кієвѣ“, К. 1897 стр. 18—19.

62) „Стороженки“, фамильн. архив, т. VIII ч. II стр. 28. Порівн. Л. М. Де-Рибасъ. „Изъ прошлаго Одессы“. Од. 1894 стр. 197 т. и.

63) Николаєвъ, ор. cit. стр. 14—32.

64) Иконниковъ ор. cit. стр. 158.

65) Архів Київ Губ. Правл. № 18902 (1836 р.) стр. 5—12. Описання цього театру—у Николаєва.

66) Leon Lipkowski „Moje wspomnienia 1849—1912“ Kraków 1912 str. 113—114.

67) „Москвитянинъ“ 1851 кн. 8 стр. 330—332.

68) Відомості про ці рисунки та инш. цікаві малюнки (напр. Крендовського „видок церкви“ та „Вашиловъ з племянниками“, Резанова видок церкви, 1830 років, т. и.) ласкаво переказав мені художник М. В. Добужинський. Частину рисунків Я. П. де-Вальмена видав Фішер у Москві під назвою „Гоголевское время“. Оригин. рисунки гр. Я. П. Де-Вальмен 1838—1839 г.г. со вступит. статъей Е. Н. Опочнина, М. 1909.—Батько нашого художника будував за своїм проектом дуже цікаву церкву у Лнівцях.

69) «Кієв. Стар.» 1901 № 7—8 стр. 15—16.—Кієвъ и Университетъ св. Влад. при И. Николаѣ I. К. 1896 стр. 24. Иконниковъ стр. 157.

70) Каницький був шляхтич, неймовірно голосний та сварливий на усякого рода зборах. Про нього склалося прислів'я „Głosny jak Kanicki na wyborach“. Але коли він промотався і шукав ратунку на київських контрактах—він став таким тихим, що прислів'я змінилось: „Cichy jak Kanicki na kontraktach“ (H. Ułaszyn ор. cit. стр. 74).

71) Ор. Левіцкій. Тревожные годы. Кієв. Стар. 1892 ноябрь стр. 207.

72) Иконниковъ ор. cit. стр. 143—147.

73) Архів Київської жандармерії „по части высшей и

наблюдательной“, 1830 р. № 15, лист від. 4 лютого 1830 р.—
Ласкаве повідомлення А. А. Назаревського.

74) Иконниковъ стр. 166—168.

75) Відділ Старого Київа при І Держ. Музеї.

76) Фед. Мх. Коробка, род. 1784, з 1813 року був урядником золотарського цеху. Список його робіт для лаври за 1816—1823 р.р. єсть у лаврському архіві. Року 1836 Коробка, вмісті з Гер. Проценко—теж плодовитим, але упадочним майстром, підрядився робити 33 шати до ікон іконостасу великої лаврської церкви. Всі ці шати, вмісті з більш старими, 1914 року були варварськи поламані та офіровані ченцями на війну.

77) И. Каманинъ. Последніе годы самоуправления Кіева по магдебургскому праву. К. 1838 (Відбитка з «Кіев. Стар.» 1888).

78) Закревскій, Описание Кіева, К. 1868 стр. 443—445. Докладніше про київську міліцію—див. В. Прокопович. Київська міліція. „Наше Минуле“ 1918 № 1.

79) Кіевъ и университетъ св. Влад. при И. Николаѣ І К., 1896 стр. 28.

80) Архив Київ. Губ. Правл. № 17790 (листопад 1835 р.).

81) Архив Київ. Губ. Правл. № 18.66 (1835 р.) „Объ отпускѣ денегъ на постройку на контр. доме 2-го этажа“.— Це діло залишилось нерозшуканим.

82) Проект Станзані—у Відділі Старого Київа при І Держ. Музеї. Кілька робіт Станзані—див. Ф. Ернст. Надгробок Румянцева-Задунайського в Київ. лаврі. Збірник Секції Мистецтв Укр. Наук. Т-ва, К. 1921 стр. 119 прим. 4.

83) Архив Київ. Губ. Правл. № 18901—„О покупкѣ дома у гражд. Сухоты для городскихъ присутств. мѣстъ. (1836 р.).

84) Відомості про надбудови—В. Родников. Истор. записка о состоянии К. Подольск. женск. гимназии 1861—1911. К. 1911 стр. 20, 26—27, 31—34.—У приватній збірці Симзена у Кієві єсть дві фотографії 1860-х—1870-х р.р., де цей будинок ще добре видно до надбудови 1878 року.

85) Ласкаве повідомлення М. Т. Віляшівського.

86) Захарченко. Київъ теперъ и прежде. К. 1888 стр. 89.—
Другу таку виставку було влаштовано 1857 року у Клов-
ському дворці на Лизаветинській вулиці (ibid. стр. 90).

87) Лист П. Г. Лебединцева до М. О. Максимовича,
від 16 січня 1866 р. «Київ Старина» 1904 вересень стр. 126.
Фотографія контрактного дому підчас виборів у Державну
думу 1912 року була в ілюстрованому додатку до газети
„Киевская мысль“ 1912 № 46.—Карикатури контрактних ти-
пів у 1914 році,—мальовані, на жаль, дуже невміло і безта-
ланно Наядніим—ibidem 1914 додаток № 14.

88) Зодчій, 1911 г. № 42 стр. 443,

89) Ibidem 1912 № 17, альбом л. л. 178—179.

Пояснення до малюнків.

До стор. 9. — На першому плані Сампсоніїв фонтан (1750-х років, що його збудував архіт. І. Григорович-Барський). Позаду — Брацький монастир з мазешиними будівлями церкви й старого корпусу. Праворуч — гостиний двір (сильно поповований, з замуrowаними аркатурами). Ліворуч фонтана — місце колишнього магістрата.

До стор. 13. Перший поверх обгорілого колишнього контрактового будинку 1798-1800 років на Покровській вулиці (пізніша Подільська дівоча гімназія). На цьому проєкті, що мав пристосувати будинок до потреби управи ремісничих цехів, 1819 року архіт. Меленський позначив цифрами на плані місця, де малося розмістити цехів (порівн. стор. 68-74).

До стор. 36 —

„ 43 —

„ 76 —

„ 98 —

„ 99 —

„ 100. План середньої частини Подолу на початку 1820-х років, що його накреслив А. Меленський. Ліворуч угорі — продовгастий будинок першого контрактового дому, направо від нього — церква Доброго Миколи це правіше на розі — дім Назара Сухоти, 1804 року (пізніша ратуша й подільська хлоп'яча гімназія). Ще далі, на півкруглій площині, проведеній уже на після-пожеж-

ному плані, в середині — собор Успіння, а поруч нього блідо помічено місце дзвіниці Успенського собору, що її побудував 1772 р. Григорович-Барський. На новому плані вона опинилась серед пляцу і була через це знесена до-щенту. Праворуч гостиного двору (великого темного прямокутника у середині) — закінчують пляц три продовгасті будівлі: — одна темна — теперішній контрактний будинок, і дві ясні — місця майбутніх будівель магістрату й поштової контори. Всі вони вкупі звязані низкою крамниць і утворюють рід трапеції, фасадом до гостиного двору. Проект не був здійснений, і пізніше, за тим саме планом, було побудовано дерев'яні крамниці з великим двором усередині (див. нижче). По другий бік од контрактного дому, на розі плану — будинок Кисилівського, пізніше Шварцмана (тепер, коли пишуться ці рядки, подільська контора комунвідділу вживає всеняких заходів, щоб знести рештки цієї погорлої в 1919 році, будівлі). Праворуч цього, перед церквою Воскресення — великий прямокутник — колишній, старіший на Подолі гостиний двір, побудований Григоровичем-Барським у 1760-х роках і знищений у 1912-1914 роках.

До стор. 101. Рисунок дає внутрішність того дерев'яного гостиного двору, що йшов ліворуч контрактного дому до Костянтинівської вулиці у 1830—1840-х роках (див. вище). Малюнок рисовано з боку контрактного дому; в глибині видно Флорівський монастир і церкву Петра й Павла, праворуч — побудовану 1830 року семінарію. Архітектура крамниць, а особливо типи київського точка надзвичайно цікаві. Ця літографія дуже рідка — в Києві мені відомі тільки два примірники її — у бібліотеці був. університету та приватній власності Г. І. Розмітальського. Автор її, Мих. Макар. Сажин, сам родом з Костроми, художню освіту здобув у петербурзькій академії, 1840 року дісгав ранг «некласного»

художника ¹⁾. Спеціаліст малювати архітектурні краєвиди та *interieur*'и, Шевченків приятель, він опинився 1846 року у Києві. Певно його командували з Петербургу на допомогу Солнцеву підчас реставрації св. Софії, що саме тоді провадилася. Принаймні 1855 року він дістав титул академіка за картину «Внутрішній вигляд Софійського собору». У Києві Сажин жив разом з Шевченком на вулиці «Козине болото» (тепер Хрещатицький перевулок) ²⁾. Дім цей зберігся дотепер, але про його оцдаження, звичайно, ніхто не дбає.

З видів Києва, котрі малював Сажин і котрі видано літографією, мені відомі такі: вид частини Києва з лівого Дніпрового берега; вид частини Старого Києва з боку Пролетарського саду; вид точка на Подолі; вид театрального (пізніше царського) пляцу. Всі згадані літографії — в збірці к. Київського університету. Відділ Старого Києва при І Державнім Музеї має кілька літографій, що розмірами та манірою близько нагадують Сажинські, тільки-ж вони без підпису.

Згадані вище дерев'яні крамниці видно ще на чертежі землеміра Шмигельського 1839 року під назвою: «Планъ временныхъ деревянныхъ лавокъ, состоящихъ въ подольской части города Кіева при Александровской площади и Контрактномъ домѣ, съ показаніемъ прикрытыхъ блѣдной тушью, кои предположены къ перенесенію на уничтожаемые промежутки для распространенія въ нутрѣ оныхъ состоящей площади обжорного ряду и выгодиѣйшей для всѣхъ тѣхъ лавокъ торговли». (І Державний Музей у Києві). Видко їх також і на одній давній фотографії в збірці О. М. Сімзена.

¹⁾ Порівн. И. СПб. Академія Художествъ. 1764-1914, Т. II. стор. 174.

²⁾ П. И. Зайцевъ. Шевченко-художникъ въ Кіевѣ. «Искусство въ южной Россіи» К. 1914 № 1—2. стор. 45.

До стор. 102. —

» 103. — З особливостей цієї фотографії слід одзначити: незамуровані аркади старого корпусу академії; незамуровані аркади гостиного двору; у правому кутку будинок Сухоти з портиком і фігурою архистратига Михайла в тимпані фронтона; ампірний будинок поруч нього, на початку Андріївського взвозу — зруйнований біля 1912-1914 років.

До стор. 104. —

» 105. —

» 106. —

» 107. —

» 108. —

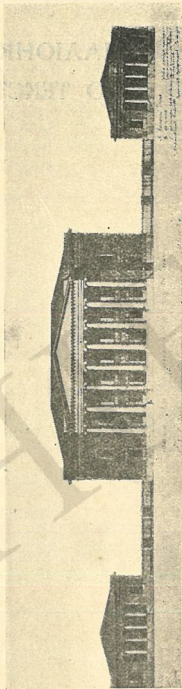
» 109. —

» 110. —

» 111. —

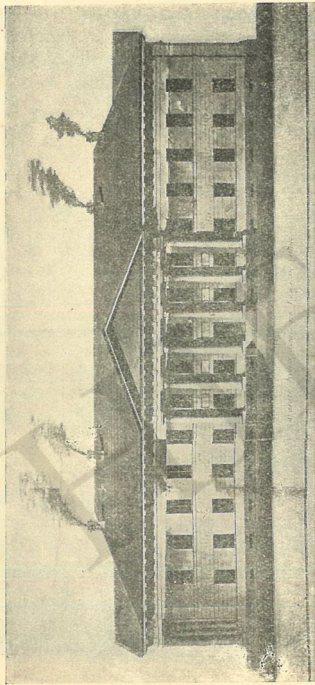
МАЛЮНКИ
ДО ТЕКСТУ

НІБУ

Архит В. П. Стасов. Проект Контрактового дому у Києві. Біля 1812—1816 р.р. (Нездійснений).

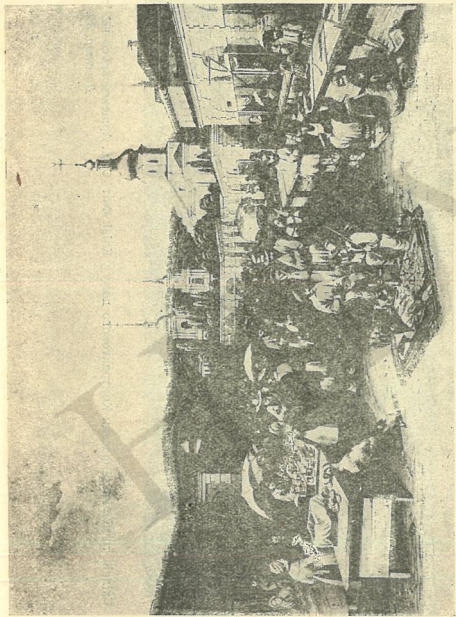
До стор. 34.

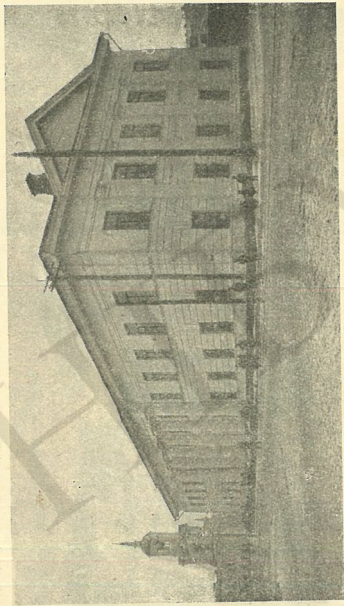
Архит. Вілліам Гесті. Проект Контрактового дому в Києві Східний фасад 1817 рік. Відділ Старого
Київа при І Державнім Музеї у Києві. До стор. 36.

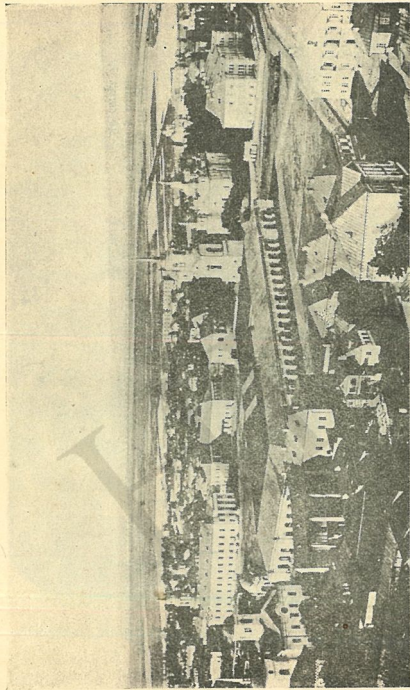
Архит. Андрій Меленський. Проект нового планування центральної частини Подолу. Поруч з
Контрактовим домом, фасадом до гостиного двору, помічено місця майбутніх будівель маг-
страту й поштової контори. Початок 1820-х р. р. (І Державний музей у Києві).

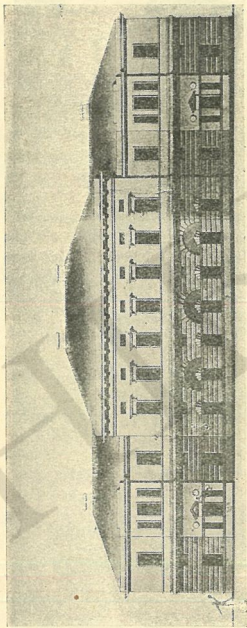
М. М. Сажин. Товкучий ринок у Києві, серед деревляних крамниць на захід від кон-
трактового дому. Літографія 1846 року. Бібліотека б київського університету.
До стор. 39.

Східній та північний фасади Контрактового дому у Києві. Фот. С. Д. Аршеневського 1923 р.
До стор. 39.

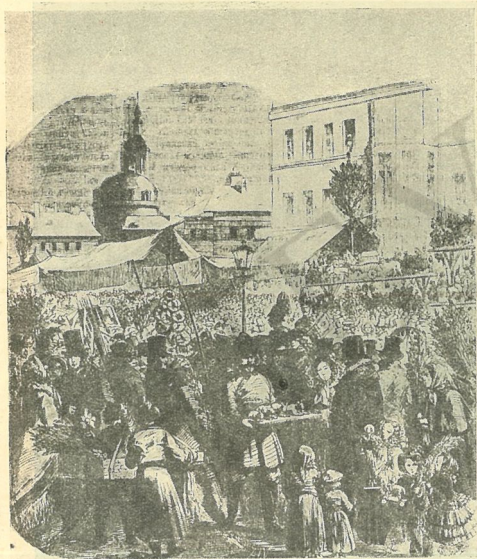

Видок центральної частини Подолу у 1860-х роках. Давня фотографія. (Збірка О. М. Сімзена).
До стор. 39—40.

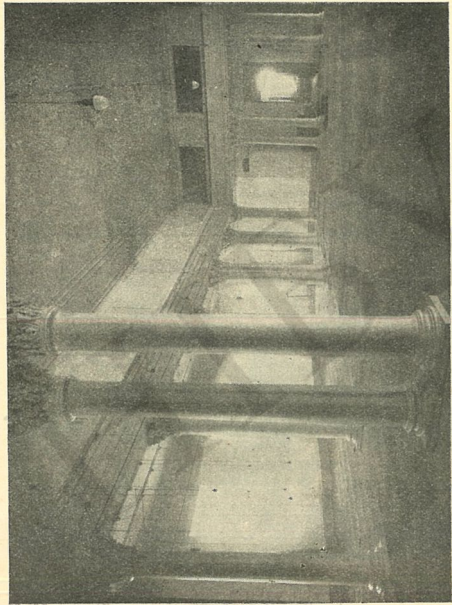

Архит. Станзані. Проект набудови над первісним контрактним будинком на Покровській вулиці другого поверху, 1835 року. (Нездійснений). І Державний музей у Києві.

До стор. 72 73.

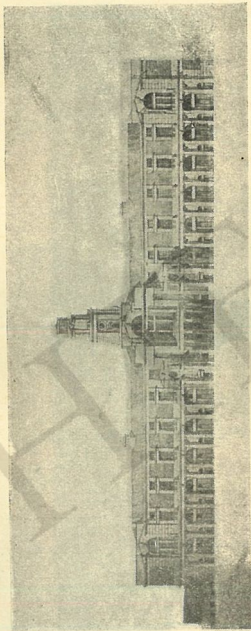
Майдан на Подолі під час Контрактового ярмарку З „Всесірної
Иллюстрації“ 1875 року. *До стор. 75—77*

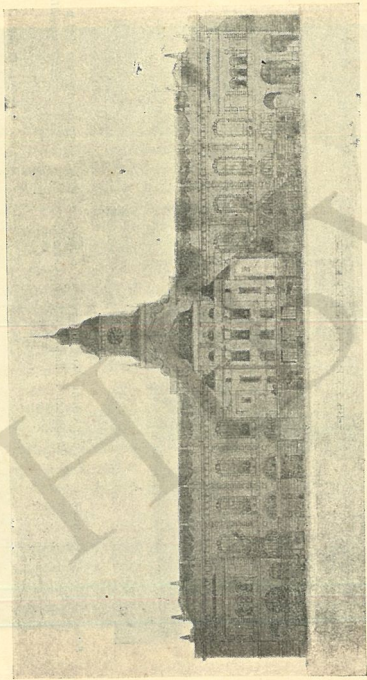
Заля другого поверху Контрактового будинку. Фот. С. Д. Аршеневського 1923 р.

До стор. 79.

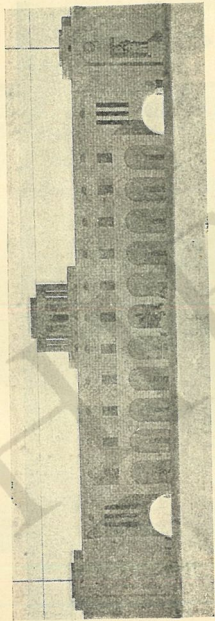
Судова палата в Києві (проект арх. М. Х. Дубинського) 1911 р. (Перша премія) 1911 р.
Власність Київського Коммунікційного відділу.

Архит. М. Х. Дубинський. Проекти нового контрактного будинку в Києві. (Перша премія) 1911 р.
Власність Київського Коммунікційного відділу. До стор. 81.

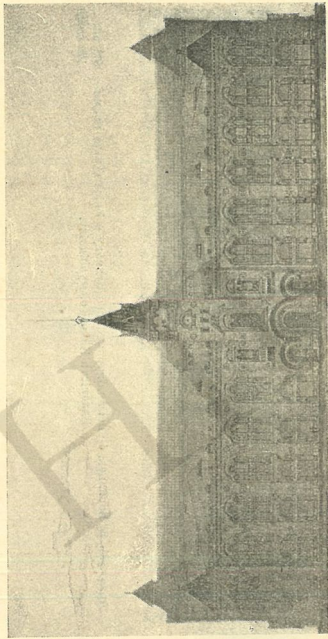

Архит. г. С. Я. Турковський та П. П. Світлицький. Проект контрактового будинку в Києві.
(Друга премія), 1911 р. Власність Київ. Коммунвпідпл. До стор. 81—82.

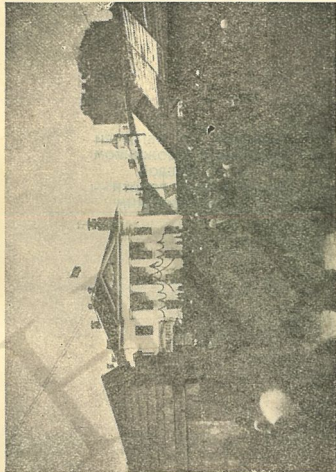

Архит. М. В. Васильев. Проект контрактного будинку в Києві. (Третя премія). 1911 рік.
Власність Київ. Коммунвдпділу.

До стор. 83.

Архит. Е. П. Брадтман. Проект Контрактового будинку в Києві (Ухвалений Київською міською управою 1914 року). Власн. Київ. Коммунвідділу. До стор. 83—84.

Одкриття контрактного ярмарку у 1923 році. Фот. С. Д. Аршеневського.
До стор. 86

МАЛЮНОК ДО ОБГОРТКИ
ВИКОНАНИЙ ХУДОЖНИКОМ
А. Ф. СЕРЕДОЙ,
ФОТОГРАФІЧНІ РОБОТИ —
С. Д. АРШЕНЕВСЬКИМ

HIBLY

HIBLY

В И Д А Н Н Я
ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ
УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК
У К И Ї В І.

I. Записки Історично-Філологічного Відділу:

кн. I (1919)—1 кб. 50 коп. зол; кн. II—III (1920—1922) — 3 кб. зол.; кн. IV (1923)

II. Збірник Історично-Філологічного Відділу:

- № 1 — акад. Дм. Багалій, Нарис української історіографії. Т. I, вип. I (1923)—1 кб. 50 к. зол.
- № 2 — проф. Теокт. Сушицький, Західньо-руські літописи, як пам'ятки літератури, I (1921)—2 кб. зол.
- № 2а— проф. Ф. П. Сушицький, Західньо-руські літописи, як пам'ятки літератури, I (1921)—1 кб. зол.
- № 3 — акад. Аг. Кримський, Історія Персії та її письменства. I. Як Персія, звоєнована арабами, відродилася політично (1923)—1 кб. 50 к. зол.
- № 4 — Давній Київ: а) Хв. Ернст., Контракти й контрактний будинок у Києві (1924)—75 коп. зол.
- № 5 — В. Науменко, Нові матеріали для історії початків української літератури XIX в. I—III (1924)—1 кб. 25 к. з.
- № 6 — проф. Ів. Соколов, Грецький Схід і Україна. Історична характеристика їхніх новіших культурних відносин (готовий до друку).
- № 7 — проф. Вол. Резанов, Старинний театр український. Т. I. (Розвідка і тексти)—готовий до друку.
- № 8 — Ол. Курило, Уваги до сучасної української літературної мови, 1923 (продається тільки в Книгоспілці).
- № 9 — акад. Аг. Кримський, Хафиз та його пісні. З історії перського письменства XIV в. (1924). № 10 — акад. Аг. Кримський, Історія Туреччини (1924).
- № 11 — Ів. Каманін та Ол. Вітвіцька, Водяні знаки українських паперів до 1650 р. (1923)—2 кб. зол.
- № 12 — акад. О. Шахматов та акад. Аг. Кримський, Нариси з історії української мови та хрестоматія старописьменської українщини (1924)—1 кб.
- № 13 Програми для збирання етнографічних матеріалів I. Ол. Курило, Початки мови (1923)—45 к. зол.
- № 14 В. Ганцов, Діалектологічна класифікація українських говорів (з картою), 1923.

III. Найголовніші правила українського правопису.

Державне вид-во. Київ, 1921.—20 коп. зол.